

Elmi Tədqiqat

Beynəlxalq Elmi Jurnal

Scientific Research

International Scientific Journal

**ELM VƏ TƏHSİL TƏDQIQATLARI
VI RESPUBLIKA ELMİ KONFRANSI**

**RESEARCH IN SCIENCE AND EDUCATION
VI REPUBLICAN SCIENTIFIC CONFERENCE**

19.12.2024

ELMİ TƏDQİQAT
Beynəlxalq Elmi Jurnal

ELM VƏ TƏHSİL TƏDQİQATLARI
VI RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSI

<https://doi.org/10.36719/2789-6919/2024/VI>

SCIENTIFIC RESEARCH
International Scientific Journal

RESEARCH IN SCIENCE AND EDUCATION
VI REPUBLICAN SCIENTIFIC CONFERENCE

(19.12.2024)

Bakı – Baku
2024

Jurnal 01.03.2021-ci ildə
Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyi
Mətbu nəşrlərin reyestrinə
daxil edilmişdir.
Reyestr № 4336

The journal is included
in the register of Press
editions of the Ministry
of Justice of the Republic
of Azerbaijan on
01.03.2021.

Registration № 4336

Redaksiyanın ünvanı:

Az1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

Editorial address:

Az1073, Baku,
Mətbuat Avenue, 529,
“Azerbaijan” Publish
House,
6-th floor

Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 99 807 67 68
+994 12 510 63 99

e-mail:

tedqiqat.rek@aem.az

Beynəlxalq indekslər / International Indices

e-ISSN: 2789-6919
DOI: 10.36719

- © Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləqdir.
- © It is necessary to use reference while using the journal materials.
- © <https://aem.az>
- © info@aem.az

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Sədr

Prof. Dr. Lalə İMAMƏLİYEVƏ, Bakı Slavyan Universiteti/ Azərbaycan

Sədr müavinləri

Mübariz HÜSEYİNOV, “Elmi Tədqiqat” Beynəlxalq Elmi Jurnalın baş redaktoru / Azərbaycan

Prof. Dr. Təranə HACIYEVƏ, Bakı Mühəndislik Universiteti / Azərbaycan

Məsul katib

Assoc. Prof. Dr. Sevinc SADIQOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti/ Azərbaycan

ÜZVLƏR

Prof. Dr. Yaqut HACIYEVƏ, Azərbaycan Tibb Universiteti/ Azərbaycan

Prof. Dr. Əsməd MUXTAROVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Sərvər ABBASOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Mübariz SÜLEYMANLI, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Vaqif SULTANLI, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Fəxrəddin YUSUBOV, Azərbaycan Texniki Universiteti/ Azərbaycan

Prof. Dr. Elçin İBRAHİMOV, Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan

Prof. Dr. Seyfəddin RZASOY, AMEA Folklor İnstitutu / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Faiq ŞAHBAZLI, ADNSU-nun nəzdində Sənaye və Texnologiya Kolleci/ Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Könül HƏSƏNOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti/ Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. İslam HÜSEYNOV, Dövlət Gömrük Komitəsinin Akademiyası/ Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. İlkin ƏLİMURADOV, Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu/ Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. İradə KƏRİMOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti/ Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Amil ƏSGƏROV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Lalə QOCAYEVƏ, Gəncə Dövlət Universiteti/ Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Asiman QULİYEV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti/ Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Sevinc HƏMZƏYEVƏ, Sumqayıt Dövlət Universiteti/ Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Rəşad HÜSEYNOV, Xəzər Universiteti/ Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Həbib MİRZƏYEV, Azərbaycan Texniki Universiteti/ Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Asif MANAFOV, AMEA, Zoologiya İnstitutu/ Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Şikar ƏHMƏDOV, Əkinçilik Elmi-Tədqiqat İnstitutu/ Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Zabitə TEYMURLU, Bakı Mühəndislik Universiteti/ Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Elnarə MEHBALİYEVƏ, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti/ Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Sadiq QARAYEV, AR ETN, Botanika İnstitutu/ Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Rafiq İBRAHİMOV, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti/
Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Allahverdi CƏFƏROV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti/
Azərbaycan

PhD Qəmər İSAYEVA, Azərbaycan Texniki Universiteti/ Azərbaycan

THE ORGANIZING COMMITTEE

Chairman

Prof. Dr. Lala IMAMALYYEVA, Baku Slavic University/ Azerbaijan

Vice-chairmen

Mubariz HUSEYINOV, editor-in-chief of "Scientific Research" International Scientific Journal/ Azerbaijan

Prof. Dr. Tarana HACIYEVA, Baku Engineering University / Azerbaijan

Responsible secretary

Assoc. Prof. Dr. Sevinj SADIGOVA, Azerbaijan State Pedagogical University/ Azerbaijan

MEMBERS

Prof. Dr. Yagut HACIYEVA, Azerbaijan Medical University/ Azerbaijan

Prof. Dr. Asmad MUKHTAROVA, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Sarvar ABBASOV, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Mubariz SÜLEYMANLI, Azerbaijan State University of Culture and Arts / Azerbaijan

Prof. Dr. Vagif SULTANLI, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Fakhraddin YUSUBOV, Azerbaijan Technical University/ Azerbaijan

Prof. Dr. Elchin IBRAHIMOV, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan

Prof. Dr. Seyfeddin RZASOY, Folklore Institute of ANAS / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Faig SHAHBAZLI, College of Industry and Technology under ASSU/ Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Konul HASANOVA, Azerbaijan State Pedagogical University/ Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Islam HUSEYNOV, Academy of the State Customs Committee/ Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Ilkin ALIMURADOV, Azerbaijan Institute of Theology/ Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Irada KARIMOVA, Azerbaijan State Pedagogical University/ Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Amil ASGAROV, Nakhchivan State University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Lala GOCAYEVA, Ganja State University/ Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Asiman GULIYEV, Azerbaijan State University of Economics/ Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Sevinj HAMZAYEVA, Sumgayit State University/ Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Rashad HUSEYNOV, Khazar University/ Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Habib MIRZAYEV, Azerbaijan Technical University/ Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Asif MANAFOV, ANAS, Institute of Zoology/ Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Shikar AHMEDOV, Agricultural Scientific Research Institute/ Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Zabita TEYMURLU, Baku Engineering University/ Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Elnara MEHBALIYEVA, Azerbaijan State Pedagogical University/ Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Sadiq GARAYEV, AR ETN, Institute of Botany/ Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Rafik IBRAHIMOV, Azerbaijan State Oil and Industry University/ Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Allahverdi JAFAROV, Azerbaijan State Pedagogical University/
Azerbaijan

PhD Gamar ISAYEVA, Azerbaijan Technical University/ Azerbaijan

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Bənövşə Məmmədova
filologiya elmləri doktoru
Azərbaycan Dillər Universiteti
benovshem.m@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-2578-1363>

İnternet-kommunikasiyanın reallaşmasının lingvistik və ekstralingvistik əsasları

***Açar sözlər:** internet leksikası, elektron poçt, informasiya texnologiyaları*

***Keywords:** internet lexicon, e-mail, information technologies*

Formalaşan informasiya cəmiyyəti yalnız informasiyanın toplanıb işlənməsi imkanlarının genişlənməsi ilə deyil, kommunikasiyanın yeni formalarının meydana gəlməsi və bu kommunikasiyanın xüsusi sosial şəbəkələr vasitəsilə həyata keçirilməsi ilə diqqəti cəlb edir. Müasir dilçilikdə həm “internet-lingvistika”, həm “internet-dil”, həm də “internet-kommunikasiya” adları altında, eləcə də struktur-riyazi dilçilik, kompüter dilçiliyi, informasiya texnologiyaları sahələrində internet-mətnləri, internet-kommunikasiyanın lingvistik və ekstralingvistik xüsusiyyətləri tədqiq edilir. Tədqiqatçılar internet-lingvistika, internet-dil ilə bağlı müxtəlif aspektli məsələlərin həllinə çalışırlar. İnternet-lingvistika ötən əsrin 90-cı illərində qərbdə yaranmışdır. Hazırda bu sahə böyük sürətlə inkişaf edir.

İnternet-kommunikasiyanın elektron poçtu ingilis dilindən olan “Electronic Mail” söz birləşməsindən kalka edilmiş in-

ternet terminidir. Qeyri-standart variantı kimi “E-Mail” termini də istifadə edilir. Azərbaycan dilində terminin imeyl, emeyl, emayl, eləcə də E-mail, e-meyl və s. variantlarına da rast gəlinir.

Elektron ünvanla işləyərəkən SMPT (“Simple Mail Transfer Protocol” termininin baş hərflərə görə ixtisarı olub “sadə poçt ötürülməsi protokolu” mənasındadır) və POP3 protokollarından istifadə edilir. SMPT protokolu məktubun göndərilməsinə, POP3 protokolu isə, məktubun çatdırılmasına cavabdehdir. Göndəriləcək poçt “elektron poçt qutusuna” yazılır. Bu poçt serverin daimi yaddaşında yerləşən kataloqdur və ona yalnız həmin poçt qutusunun abonentı daxil ola bilər. Abonent serverə müraciət edərkən poçtu oradan çıxarır, poçt qutusundan çıxarılan məktub serverdə saxlanılır.

Elektron poçtdan istifadə edənlər xüsusi ünvan götürürlər. Bu ünvan abonent@ünvan - @ (“ət” və ya “doq”) işarəsi məktubun göndərildiyi server ünvanı ilə abonentin adını ayırır. Burada abonent dedikdə, həmin serverin məktubu köçürəcəyi şəxsi kataloq nəzərdə tutulur. Bu kataloq serverdə istifadəçinin ora daxil olma və ya saxlama müddəti qurtarana qədər qalır. Abonentin adını istifadəçi özü seçir, ünvanını qeydiyyatdan keçirir. @ işarəsinin ilk idəfə XVI əsrdə istifadə olunma ehtimalı var. Francesco Lapi adlı bir tacir şərab qiymətlərindən bəhs edərkən @ işarəsindən istifadə etmişdir. Bir çəlləyin 1/13 hissəsinə uyğun gələn, ticarət ölçü vahidi olaraq istifadə edilmişdir. Sonralar başqa mənada istifadə edilmişdir. 1971-ci ildə Rels Tomlinson bu işarəni e-poçt serverlərinin abonentlərinin ünvanına daxil etməyi məqsəduyğun hesab etmişdir.

Elektron poçt istifadəçilərinin hər birinin elektron poçt ünvanları olur. Bu ünvanlar poçt hostinq serverlərində qeydə alınır. Müasir dövrdə ən geniş yayılmış poçt hostinq serverləri kimi Gmail.com, Yahoo!, Hotmail, Yandex, Mail.ru, Rambler kimi poçt serverləri istifadə olunur. Müəssisə, təşkilat, şirkət və

s. öz poçt serverini də yarada bilər. İnternet şəbəkəsində müxtəlif poçt serverlərinin olması eyni şəxsin müxtəlif sayda poçt ünvanı açmasına imkan verir. Poçt ünvanlarının birinci tərəfi ada uyğun gəlir. Lakin insanlar arasında eyni adlı şəxslər az deyildir. Buna görə də elektron ünvanda adın şəkildəyişmiş formaları qeydiyyatda alınır. Linqvistik baxımdan maraqlı doğuran müxtəlif adlar kompleksi meydana çıxır. Bu kompleksin yaranmasına həm internetdə qoyulan tələblər, həm adların eyniliyindən irəli gələn məhdudiyətlər təsir göstərir. Bütün bu qeyd olunanlar internet-onomastikanın formalaşmasına təsir göstərən ekstralingvistik amillərdir. Ümumiyyətlə, internet ünvanların təhlili göstərir ki, istifadəçilər ad seçərkən öz adlarından və soyadlarından istifadə edirlər. Ad və soyad iki element kimi qəbul olunduqda onların bir-birindən əvvəl və sonra işlənməsi variantları meydana çıxır. Bundan başqa internetdə adla soyad arasında defis, alt defis, tire, nöqtə kimi durğu işarələrindən istifadə etməklə adla soyadı ayırmaq əsasında fərqli variantlar yaratmaq mümkündür. Doğum tarixi, telefon nömrələri, kənd, ölkə, şəhər, qəsəbə adlarından istifadə etmək seçilən ad üçün variantların sayının artmasında əhəmiyyətli rol oynayır. İnternet-onomastik vahidin müəyyənləşdirilməsi və qeydiyyatdan keçirilmə prosesində internetin özündə daxil edilmiş məlumatlar əsasında formalaşdırılan müxtəlif adların təklif edilməsi də baş verir. Elektron ünvanı qeydiyyatda almaqda çətinlik olduğunu göstərən kompüter, ad, soyad, doğum tarixi və başqa məlumatlardan istifadə edərək fərdə elektron ünvan təklif edir.

Həcər Hüseynova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
filologiya elmləri doktoru
hacerhuseynova@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-3223-427X>

Böyük türkoloq Bəkir Çobanzadənin Azərbaycan dilçiliyinin inkişafında rolu

Açar sözlər: dilçi-türkoloq, repressiya, dialektologiya, əlifba

Keywords: linguist-Turkologist, repression, dialectology, alphabet

130 illik yubileyini qeyd etdiyimiz Bəkir Çobanzadə şair, ədəbiyyatşünas, mətnşünas, tərcüməçi, tədqiqatçı, siyasi xadim, publisist, türkoloq, Azərbaycan dilçiliyinin banilərindən biri, ortaq türk əlifbası və ortaq türk dili ideyasının qızgın təbliğatçısı, millət fədaisi olmuşdur.

Professor Bəkir Çobanzadə elmi, ictimai, siyasi, ədəbi fəaliyyətinə görə 1937-ci il repressiyasının qurbanı olmuş, cəmi 20 dəqiqə davam edən məhkəmə qərarı ilə ölümə məhkum edilmiş və öldürülmüşdür.

Bəkir Çobanzadə türk xalqlarının birliyinin, onların bir-birini başa düşməsinin, həmçinin, əlaqələrinin genişlənməsinin əsas və ya birinci səbəbini onların ortaq əlifba, ortaq imla və ortaq elmi dildən - terminologiyadan istifadə etməsində görürdü. 1924-1925-ci illərdə I Türkoloji Qurultaya hazırlıq işlərini həyata keçirənlərin öncüllərindən biri də B.Çobanzadə olmuşdur. Qurultayqabağı onun təşəbbüsü və rəhbərliyi altında müzakirəyə çıxarılacaq latın qrafikası əsasında yeni əlifba layihəsi də hazırlanmışdı. 1926-cı ilin 26 fevral-6 mart tarixlərində keçirilən I Türkoloji Qurultayda Bəkir Çobanzadə rəyasət

heyətinin üzvü seçildi. O, həmçinin, bu qurultayda bir neçə məsələ ilə bağlı məruzələrlə çıxış etmişdir. Lakin təəssüflə qeyd edilməlidir ki, Bəkir Çobanzadənin əlifba məsələsi ilə bağlı məruzəsinə qurultayın stenoqram materiallarında rast gəlinmir, kəsilib məhv edilmişdir.

Çobanzadə Azərbaycan dilçiliyinin əsasını qoyan alimlərdən biridir. Onun türk xalqlarının bədii ədəbiyyatının, müasir ədəbi prosesin nəzəri problemlərinin tədqiq edilməsində və dil tarixinin yaradılmasında təqdirəlayiq xidmətləri olmuşdur. O, bir sıra monoqrafik əsərlərlə yanaşı, 1932-ci ildə "Türk dilinin metodikası", "Elmi qramerin əsasları" kitablarını digər müəlliflərlə birlikdə tərtib etmişdir. Elmi məqalələri və bədii əsərləri dövrü mətbuatda müntəzəm şəkildə çap olunmuşdur.

B.Çobanzadənin çoxsaxəli fəaliyyətini bir istiqamətini türk dillərinin dialektologiyasına həsr etdiyi əsərlər təşkil edir. B.Çobanzadənin "Türk-tatar lisanıyyatına mədxəl" əsərinin latın qrafikası ilə hazırlanmış yeni nəşrinin ön sözündə professorun elmi araşdırmaları aşağıdakı kimi qruplaşdırılmışdır:

- türkoloji tədqiqatları;
- ümumi dilçilik problemlərinə həsr etdiyi əsərləri;
- dialektoloji tədqiqatları;
- terminologiya sahəsindəki əsərləri;
- əlifba və qrafika məsələlərinə aid araşdırmaları;
- ədəbiyyatşünaslığa aid əsərləri;
- metodikaya aid əsərləri.

Təqdim edilmiş istiqamətlərdən biri böyük alimin dialektologiya sahəsindəki araşdırmalarıdır. Bu sahədə professorun "Türk-tatar dialektolojisi" adlı (1927) əsərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Əsər şərti olaraq iki hissədən ibarətdir:

1. türk-tatar şivələrinin elmi-nəzəri məsələləri
2. türk-tatar şivələrindən nümunələr.

Əsərdə müəllif "Dialekt nədir" və "Dialektləri meydana gətirən amillər - dil coğrafiyası" kimi məsələlərin izahını

vermişdir. Kitabda ləhcə, dialekt və şivə anlayışları bir-birindən fərqləndirilmiş, dialektoloji araşdırmanın yeni istiqaməti müəyyənləşdirilmiş, öncə dialekt və şivələrin fonetikasını və leksikasının, daha sonra qrammatikasının öyrənilməsi daha məqsədəuyğun hesab edilmişdir. Professorun fikrincə, dialekt və şivələr araşdırılarkən ərazidə yaşayan əhəlinin etnik tərkibi, tayfaların danışıqı nəzərə alınmalıdır. İndiyə qədər dialektoloji araşdırmalarda bu ümdə məsələ diqqətdən kənar qalmışdı. Müəllif dialektoloji terminlərin düzgün işlədilməsinə aydınlıq gətirmişdir.

B.Çobanzadə on birinci əsrdən başlayaraq son zamanlara qədər türk-tatar ləhcələrinin tədqiqi ətrafında bəzən zəif, bəzən qüvvətli, fəqət daimi bir fəaliyyəti təqib etməyin mümkün olduğunu bildirir. Bu sahədə Mahmud Kaşğarının “Divanü-lüğatit-türk” əsərini ən zəngin mənbə hesab edir.

“Azəri ləhcəsinin xüsusiyyətləri” əsərində B.Çobanzadə səs dəyişmələrinə önəm vermiş və göstərmişdir ki, “Azəri şivəsinin, xüsusən danışıq dilinin mühüm xüsusiyyətlərindən biri ikinci hecəda bulunan [r] və [s] səslərinin birinci hecəyə və birinci hecəda bulunanın ikinci hecəyə keçməsidir. Həmin əsərin “Səslərin dəyişmələri” hissəsində alim əvvəlcə metateza fonetik hadisəsindən bəhs edərək yazmışdır: “... samitlərdə ən ziyadə gözə çarpan hallardan biri lisanıyyatda “metateza” hadisəsinin verilməsidir. Məsələn: kiprik - kirpik, öyrən - örgən və s...”.Azərbaycan və bütün türk dünyası üçün, türk dillərinin, ədəbiyyatının, mədəniyyətinin inkişafında böyük xidmətləri olan, əsərləri ilə, mütərəqqi ideyaları, açıq fikirləri ilə düşmənləri qorxuya salan fədakar alim, dilçi-türkoloq, söz ustası Bəkir Çobanzadə mütərəqqi fikirləri ilə, əsərləri ilə söz dünyamızı, dilçiliyimizi yüksəltmiş, nəticədə bu yolda canını fəda etmişdir.

Könül Səmədova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
filologiya elmləri doktoru
samedovakonul74@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-4061-9775>

Azərbaycan dilinin şimal qrupu interregional dil xüsusiyyətlərinin mənşəyi və tədqiqi haqqında

Açar sözlər: dialektlərin mənşəyi, türk dillərinin müqayisəsi, qarışıq şivə qrupları, etnik tərkib, tarixi leksika

Keywords: origin of dialects, comparison of Turkic languages, mixed dialect groups, ethnic composition, historical lexicon

Dialekt leksikasının tədqiqi ilk növbədə hər bir dilin və müəyyən dil qruplarının konkret inkişaf tarixinin və eyni zamanda konkret ictimai tarixə məxsus hadisələrin öyrənilməsinə istiqamətlənmiş olmalıdır. Şimal ləhcəsinin şivə qruplarında işlənən sözlərin bir qismi böyük sahədə yayılmışdır, başqa bir qismi isə nisbətən kiçik ərazini əhatə edir. Elə sözlərə də təsadüf edilir ki, onlar ancaq tək-tək kəndlərdə işlənir. Lakin məsələ sözün nə qədər sahəni əhatə etməsində deyildir. Bir leksik vahid kimi bunların hamısı əhəmiyyətlidir. Həmin leksik vahidlər dialektlərimizə müxtəlif dillərdən də keçmişdir. Buna görə də bu sözlərin dilimizə hansı dillərdən və hansı proseslərlə əlaqəli keçməsi məsələsi də tədqiq olunmalıdır.

Şimal ləhcəsinin şivə qruplarında elə qədim sözlər vardır ki, onlar müasir ədəbi dilimizdə işlənmişdir. Yaxud müasir ədəbi dildə bu və ya başqa mənada işlənən bir söz burada tamamilə başqa mənə daşıyır. Bəzən də söz ədəbi dildəki mənası ilə yanaşı, dialektə əlavə mənə və ya mənalar ifadə edir. Bundan başqa, dialektə işlənən sözlər bəzən mənaca da müəyyən

sərhədə malik olur. Elə sözlərə təsadüf olunur ki, bunların mənası dialektin ancaq müəyyən kəndində (və ya kəndlərində) başa düşülür, başqa kəndlərində anlaşılmır. Yaxud eyni söz müəyyən bir kənddə bir, digər kənddə tamamilə başqa məna ifadə edir. Ümumiyyətlə, dialekt və şivələrimizin leksikası zəngin bir xəzinədir. Bu xəzinəni tədqiq edib öyrənmək həm nəzəri, həm də əməli cəhətdən əhəmiyyətlidir.

Azərbaycan Respublikasının şimal zonasında yaşayan əhəlinin dili özünün leksik xüsusiyyətləri ilə zəngin və maraqlıdır. Belə ki bu ərazi Azərbaycanın ən qədim yaşayış məskəni olmaqla yanaşı, həm də qarışıq etnik zonalarından biridir. Burada III-VI əsrlərdə türk tayfalarının, xüsusən də qıpçaqların məskunlaşması tarixi faktdır. Şimal ləhcəsinin şivə qruplarının fonetik, morfoloji və sintaktik quruluşunun zənginliyi kimi leksik tərkibinin də özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır.

Ümumiyyətlə, fonetik quruluşa nisbətən müasir türk dillərinin leksik tərkibində daha çox fərqlənmələr özünü göstərir. Hər hansı bir dilin tarixi inkişaf prosesini izləmək üçün mütləq o dilin dialekt leksikasını araşdırmaq lazımdır. Azərbaycan dilinin tarixi leksikası haqqında yazılmış əsərlərdən də məlumdur ki, dilimizin ədəbi normalarda formalaşmasında, onun sonralar daha da inkişaf edərək sabitləşməsində sırf azəri sözü ilə bərabər oğuz və qıpçaq tayfa dilləri ünsürləri də iştirak etmiş və müəyyən rol oynamışdır.

Şimal ləhcəsinin lüğət tərkibinin müəyyən bir qismini alınmalar təşkil edir. Burada dialektal alınmalar öz xarakteri etibarilə məhduddur, ərazi-işlənmə məhdudluğuna düşmüş alınmalardır. Qaxda gürcü, Zaqatalada avar, qismən də saxur dilindən keçmə alınmalar vardır. Bunları dildən çıxarmaq mümkün deyildir. Rus-Avropa dillərindən sözlərin keçməsi Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulması ilə çoxalsa da, sovet hakimiyyəti dağıldıqdan sonra bir sıra sözlər dialekt leksikamızdan çıxmışdır. Alınmaların dialekt leksikasında

digər bir qrupu ərəb, fars dilindən keçmə, amma ərəzi məhdudiyyətində dialektal səciyyəsi qazanmış sözlərdir. Belə sözlər müxtəlif şivələrdə fonetik dəyişmələrlə eyni mənada işlənməkdədir.

İradə Kərimova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
irade.kerimova.81@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-8057-8333>

Professor Əbdülzəl Dəmirçizadə araşdırmalarında “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı

Açar sözlər: dastan, abidə, tədqiqat, dilçi alim, oğuz

Keywords: epic, monument, research, linguist, Oghuz

Ümumtürk abidəsi hesab olunan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı, Azərbaycan xalqının mədəni sərvətlər xəzinəsində müstəsna yer tutan və əsrlərdən bəri milli-mənəvi varlığın tərkib hissəsinə çevrilən abidələrdən biri və birincisidir.

Xalqımızın tarixi keçmişi, mifologiyası, adət-ənənələri, dövlətçiliyi, coğrafi koordinatları, həmçinin dilimizin keçdiyi inkişaf yolu “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsində öz əksini tapmışdır. Soykökümüzdə iştirak etmiş oğuz türklərinin ədəbi-bədii təfəkkürünün məhsulu sayılan dastan hikmətli sözlər, atalar sözləri, poetik ifadələr və nəsihətli sözlərlə zəngin düşüncə xəzinəsidir.

Əsl adı “Kitabi-Dədə Qorqud ala lisani taifeyi oğuzan” adlanan abidənin ilk nüsxəsini elm aləminə misirşünas alman alimi Yakob Reysk tanıtmışdır. O, 1 müqəddimə, 12 boy və 154 səhifədən ibarət olan ilk əlyazmanı Drezden Kral kitabxanasından tapmış, lakin vəfatından bir müddət sonra alman alimi şərşünas Fleyşer Dits tərəfindən “Basatın Təpəgözü öldürdüğü boy”u alman dilinə tərcümə edilərək çap olunmuşdur. Bu dastan XVI əsrdə Azərbaycandan aparılmışdır. 1 müqəddimə, 6 boy və 109 səhifədən ibarət ikinci nüsxəsi 1852-ci ildə İtalyan

şərqşünası Ettore Rossi tərəfindən Vatikan kitabxanasından tapılmışdır.

Azərbaycanda “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının tədqiqi ilə hələ XX əsrin 20-ci illərində Əmin Abid məşğul olmuşdur.

Bir çox bolşevik tənqidçilər sosializm realizminin prinsiplərinə uyaraq “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanına XX əsrin 30-cu illərində ifrat sosioloji mövqedən yanaşaraq, ona böhtanlar atmış, dastanı “feodalları tərənnüm edən bir əsər” kimi gözdən salmağa çalışmışlar. Onu “pantürkist” əsər sayaraq, onun tədqiqatçıları M.Təhmasib, Ə.Sultanlı, Ə.Dəmirçizadə, M.Rəfili, M.Şirəliyev və digərləri zamanla haqsız tənqidlərə məruz qalmışlar. İ.Stalinin vəfatından sonra yuxarıda adları çəkilən tədqiqatçı alimlərimizlə yanaşı, F.Zeynalov, S.Əlizadə, B.Abdulla, Yazıçı Anar, K.Abdulla, K.Vəliyev və başqaları dastanı daha geniş və sistemli şəkildə araşdırıb tədqiq etməyə başladılar.

Beləliklə, Azərbaycanda “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı beş dəfə 1939, 1962, 1978, 1988 və 2000-ci illərdə nəşr olunmuşdur.

“Dastan”ın dilini ilk dəfə sistemli və geniş şəkildə araşdıraraq tədqiqata cəlb edən dilçi alim Azərbaycan EA-nın müxbir üzvü, əməkdar elm xadimi, Dövlət mükafatı laureatı, professor Əbdüləzəl Məmməd oğlu Dəmirçizadədir.

Azərbaycan dilinin tarixini öyrənmək sahəsində Ə.Dəmirçizadənin böyük xidmətlərindən biri də “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dili üzərində apardığı araşdırmalardır. Dastan bir çox dünya alimlərinin diqqətini cəlb etmiş və bu haqda saysız-hesabsız tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Lakin dastanın nə zaman qələmə alındığı, daha dəqiq hansı xalqa mənsub olması haqda ilk təşəbbüsü Ə.Dəmirçizadə öz üzərinə götürmüşdür.

Ə.Əfəndizadə yazır ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları prof. Ə.Dəmirçizadəni tək cə dilçi kimi deyil, xalq ədəbiyyatı ilə çoxdan maraqlanan bir folklorçu kimi də cəlb etmişdir.

Ə.Dəmirçizadə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının məhdud bir zaman daxilində birdən-birə yaranmadığını və bu dastanların türk dilli tayfalar arasında, xüsusən 22 tayfadan ibarət olan oğuzlar arasında daha əvvəlki dövrlərdə dədələr, ozanlar tərəfindən qoşulub söylənilmiş, dillər əzbəri olaraq nəsil-dən-nəslə keçib yayılmış dastanlar olduğunu qeyd etmişdir. Müəllif dastanın dilindəki fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətləri müəyyənləşdirməklə bu dastanın Azərbaycan dilinin ən qədim abidəsi olduğunu sübut etmək üçün tutarlı əsaslar göstərməyə çalışmışdır.

Ə.Dəmirçizadə dilimizin fonetik sistemini tarixi istiqamətdə öyrənmək üçün “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dili üzərində tədqiqatlar aparmışdır. O, dastanda 9 sait və 24 samit səsin olduğunu qeyd edərək, hər bir səsin işlənmə məqamlarından bəhs etmişdir. Ə.Dəmirçizadə “Dastan”ın dilində işlənmiş 24 samit səsdən bəhs edərkən, bu samit səslərin hətta bəzilərinin hələ XI əsrin ən böyük dilçisi olan M.Kaşğarının və XIV əsr dilçisi İbn Mühənnanın da qeyd etdikləri kimi ərəb dilində qarşılığı olmayan samitlər olduğunu və buna görə də, ərəb əlifbasında belə samitlərə məxsus xüsusi hərfi əlamətlərin olmadığını bildirmişdir.

Ə.Dəmirçizadə *η* (sağır nun) foneminin inkişaf tarixindən bəhs edərkən, “Dastan”da bu səsin *ηq* “qünnəli q”, *ηk* “qünnəli k” və *η* kimi yazılış formalarından və bu səslərin qünnəli, yəni burunda tələffüz edilən boğaz səsləri olduğunu qeyd etmişdir. Müəllif yazır ki, sağır *η* fonemi sövti saflaşma yolu ilə inkişaf nəticəsində dilimizdə qədimdən işlənən “qünnəli q” və “qünnəli k” daha sonralar “*η*” olmuş, “sağır nun”un isə tədricən “*n*” samiti ilə qovuşmuşdur.

“Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsinin tərkibində işlənmiş sözlərin sayı barədə dilçilikdə müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bəziləri dastanda 2721 sözün işləndiyi və bu sözlərin də, 559-nun ərəb və fars mənşəli olduğunu, bəziləri isə 3000-ə yaxın sözün

işləndiyini, bunun da, 573-nün alınma olduğunu bildirmişlər. Dastanının leksik xüsusiyyətlərindən bəhs edən Ə.Dəmirçizadə dastanın dilində işlənmiş sözləri mənsubiyyətinə görə Azərbaycan dilinə məxsus və əcnəbi dillərə məxsus sözlər kimi qruplaşdırmışdır. O, dastanın lüğət tərkibində işlənmiş əcnəbi sözlərə də təsadüf olunduğunu, lakin bunların o qədər də çox deyil, təxminən 100-ə yaxın söz olduğunu və məzmun etibarilə əsasən dini sözlərin rast gəlindiyini qeyd etmişdir. Müəllif dastanın dilində nəzərə çarpan əcnəbi sözlər sırasında bəzi ictimai rütbə bildirən (takur, aznaur, məlik və s.) sözlər də vardır ki, onların leksik və semantik mənalarını şərh etməyə çalışmışdır.

“Dastan”ın lüğət tərkibində işlənmiş, lakin müasir ədəbi dilimiz üçün arxaikləşmiş bəzi məs.: əvrən, alp, cılasun (qəhrəman-ərənlər başçısı), duşaq (buxov), tanuq (şahid), inaq (vəzir), bayımaq (varlanmaq) və s. bu kimi sözlərin bir çoxunun başqa tayfa dillərinə mənsub sözlər olaraq ümumxalq dili halında yenicə təşəkkül tapan Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində başqa bir tayfaya və ya xalqa mənsub olan eyni mənalı sözlə müvazi işləndiyini və nəticədə məğlub olaraq, sıradan çıxdığını qeyd etmişdir.

Müəllif “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili” adlı əsərində dastanın apelyativ leksikası ilə yanaşı, onomastik leksikasından da bəhs edərək, onları yer adları (toponimika), el adları (etnonimika) və şəxs adları altında qruplaşdırmışdır. Ə.Dəmirçizadə tədqiqatlarında istifadə etdiyi misalları əsasən K.Rifatın 1916-cı ildə nəşr etdirdiyi Drezden əlyazmasından götürmüşdür.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının qrammatik göstəricilərinin böyük əksəriyyəti müasir ədəbi dilimizlə səslənməsi, bəzilərinin isə ilkin forma və funksiyasını yalnız dialekt səviyyəsində saxlaması qorqudşünaslıqda öyrənilmişdir. Lakin ilk dəfə sistemli şəkildə öz araşdırmalarında bu addımı atan

Ə.Dəmirçizadə olmuşdur. Dilçi alim dastanın dilinin qrammatik quruluşunda nəzəri cəlb edən halları yuxarıda adı çəkilən əsərində morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlər başlığı altında şərh edərək bir-birindən qiymətli nəticələrə gəlmişdir.

Sonda qeyd etmək istərdim ki, prof. Ə.Dəmirçizadənin ədəbi dilimizin tarixinə dair həsr etdiyi elmi əsərləri o cümlədən nəhəng oğuz abidəsi hesab olunan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili” adlı əsəri Azərbaycan dilçiliyi tarixində bundan sonra da, xüsusi əhəmiyyət kəsb edəcəkdir.

Sevinc Sadıqova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
sevincsadigova@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-8720-3262>

Mütəxəssis hazırlığı prosesində işgüzar və akademik kommunikasiya səriştəsinin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi

Açar sözlər: kommunikasiya, işgüzar kommunikasiya, akademik kommunikasiya, peşəkar fəaliyyət, mütəxəssis hazırlığı, kommunikasiya səriştəsi

Keywords: *communication, business communication, academic communication, professional activity, specialist training, communication competence*

“Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya” fənni professional fəaliyyət prosesində insanların ünsiyyət səriştələrini formalaşdırmaq və inkişaf etdirmək, danışıq və yazı tərzini təkmilləşdirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Geniş auditoriya ilə maarifləndirici iş aparmaq sahəsində fəaliyyət göstərəcək mütəxəssislərin hazırlığı prosesində də işgüzar və akademik kommunikasiya səriştəsinin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi diqqət mərkəzində saxlanılmalı, müəllim ixtisası üzrə təhsil alan tələbələrdə işgüzar və akademik ünsiyyət bacarıqları yüksək səviyyədə olmalıdır. Çünki bu ixtisaslara yiyələnən gənc mütəxəssislərin peşəkar fəaliyyətinin əsas hissəsini nitq fəaliyyəti təşkil edir. Bu sahədə fəaliyyət göstərən mütəxəssislərin iş prosesinin təqribən 70%-dən artıq hissəsi kommunikasiyadan ibarətdir. Buna görə də kommunikativ səriştələliyin lazımi səviyyədə olması bu ixtisas

üzrə hazırlanan mütəxəssislərin uğurlu fəaliyyətinin zəruri şərtidir.

Bu məqsədlə təhsil alan tələbələrin işgüzar və akademik kommunikasiya sferasında Azərbaycan dilində professional ünsiyyət və nitq qabiliyyətlərini formalaşdırmaq və inkişaf etdirmək zəruridir. Bununla yanaşı, tələbələrin təhsil aldıkları ixtisasa uyğun olaraq, Azərbaycan dilinin işgüzar və akademik üslubunu mənimsəməsinə nail olmaq, tələbələrdə peşəkar şifahi və yazılı nitq vərdişlərini formalaşdıraraq inkişaf etdirmək də prioritet məqsədlər sırasındadır.

Fənnin mənimsənilməsi nəticəsində tələbələr bilməlidir: kommunikasiya məfhumu və onun ictimai mahiyyətini; rəbitənin insan həyatındakı rolunu; kommunikasiya elminin təşəkkül prosesini; kommunikasiya sahəsində əsas kateqoriya və anlayışları; işgüzar ünsiyyətin üslub və qaydalarını; işgüzar ünsiyyətin nəzəri əsaslarını, onların əsas növlərini və vasitələrini; işgüzar ünsiyyətin strukturunu və prinsiplərini; ünsiyyət tərəfdaşının kimliyini müəyyənləşdirmək üsullarını; digər din və mədəniyyətlərdə ünsiyyət formalarını; ibadət xarakterli ünsiyyətin məzhəblərarası fərqliliklərini; dini xitabətin ritorika sahəsindəki xüsusi yerini; işgüzar ünsiyyətin sənədli əsaslarını tərtib etməyi; şifahi və yazılı ünsiyyət etikasını; akademik və işgüzar yazı bacarıqlarını və s. Fənnin mənimsənilməsi nəticəsində tələbələr bacarmalıdır: “Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya” fənninin predmeti və əhəmiyyətini izah etməyi; Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi işlənməsi, onun tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı Ümummilli Lider Heydər Əliyevin xidmətlərini, prezident İlham Əliyevin fəaliyyətini sistemləşdirməyi; kommunikasiyanın mahiyyətini, nəzəri əsaslarını, meydanagəlmə səbəblərini və tarixi şərtlərini sistemləşdirməyi; ünsiyyətin insan həyatındakı funksiyasını analiz edə bilməyi; cəmiyyətdəki etnik-milli və dini müxtəlifliyin tənzimlənməsi işində kommunikasiyanın əhəmiyyətini izah etməyi.

yətini müəyyən etməyi; ünsiyyət prosesində intonasiyadan, səs tonundan və tembrdən, jest və mimikalardan düzgün istifadə etməyi; şifahi ünsiyyət prosesində orfoepik qaydalara riayət edə bilməyi; hərtərəfli inkişaf etmiş peşəkar insanın ünsiyyət və davranış qabiliyyətlərini sistemləşdirməyi; bu fənn çərçivəsində Azərbaycan dilində təqdimat etməyi; akademik və işgüzar yazı bacarıqlarını təkmilləşdirməyi və s. Fənnin mənimsənilməsi nəticəsində tələbələr yiyələnəlməlidir: “Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya” fənninin predmeti və əhəmiyyətini izah etmə bacarığına; Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi işlənməsi, onun tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı Ümummilli Lider Heydər Əliyevin xidmətlərini, prezident İlham Əliyevin fəaliyyətini sistemli şəkildə izah etmə bacarığına; kommunikasiyanın mahiyyətini, nəzəri əsaslarını, meydana gəlmə səbəblərini və tarixi şərtlərini sistemləşdirmə bacarığına; ünsiyyətin insan həyatındakı funksiyasını analiz edə bilmə bacarığına; cəmiyyətdəki etnik-milli və dini müxtəlifliyin tənzimlənməsi işində kommunikasiyanın əhəmiyyətini müəyyən etmə bacarığına; ünsiyyət prosesində intonasiyadan, səs tonundan və tembrdən, jest və mimikalardan düzgün istifadə etmə bacarığına; şifahi ünsiyyət prosesində orfoepik qaydalara riayət edə bilmə bacarığına; hərtərəfli inkişaf etmiş peşəkar insanın ünsiyyət və davranış qabiliyyətlərini sistemləşdirmək bacarığına; bu fənn çərçivəsində Azərbaycan dilində təqdimat etmək bacarığına; akademik və işgüzar yazı bacarıqlarına və s.

Hüsniyyə Tanrıverdiyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
husniyya.tanriverdiyeva@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-3365-8787>

Publisistik mətnlərdə meyozis inqivistik modelləri

Açar sözlər: meyozis, publisistik mətnlərdə məcazlaşma, inqivistik modelləşmə

Keywords: meiosis, metaphor in journalistic texts, linguistic modeling

Məcəzin xüsusi bir növü kimi, meyozis publisistik mətnlərin əsas komponentlərindən biridir. Onlar məndəki fikrin əhəmiyyətsizləşdirilməsi, dəyərin kiçildilməsi istiqamətində ən çox işlənən məcaz növlərindəndir. Təkcə publisistik mətnlərdə deyil, gündəlik ünsiyyətdə də meyozislərdən istifadə olunur. Onlar fikrin, hadisənin və ya predmetin kiçildilməsinə, bəzən də əhəmiyyətsizləşdirilməsinə yardım edir. Publisistik dildə də onların rolu mühümdür.

Meyozis üçün aşağıdakı əlamətlər səciyyəvidir: 1) kəmiyyəti (miqdarı) azaltmaq; 2) həcmi (ölçünü) azaltmaq; 3) kütləni azaltmaq; 4) dəyəri azaltmaq; 5) əhəmiyyəti azaltmaq və s.

Meyozis əsas semantik xüsusiyyəti danışıq predmetinin qiymətləndirmə xarakteristikasının intensivliyinin kiçildilməsi olan inqovopraqmatik kateqoriyadır. Deintensivləşmə, bir qayda olaraq, mətnin illokutiv təsirinin zəifləməsinə gətirib çıxarır. Dil daşıyıcısının meyozisə müraciət etməsi praqmatik amillərlə, məsələn, nəzakətlik prinsipi kimi kommunikativ prinsiplərlə şərtlənmişdir. Meyozis qiymətləndirmə kateqoriyası kimi əsas semantik əlaməti qiymətləndirmə dəyişməsi

olan kateqoriyalar paradıqminə daxildir. Qiymətləndirmə və praqmatik paradıqları birləşdirən meyotizmlər dildə iki əsas funksiyayı yerinə yetirirlər: ekspressiv qiymətləndirmə və kommunikativ-praqmatik. Əlavə edək ki, qeyd etdiyimiz bu funksiyalar danışıqda bir sıra əlavə funksiyalarda təcəssüm tapır. Meyozis çoxplanlı kateqoriyadır. O, dil işarələrinin ifadə planının denotativ, konnotativ və praqmatik komponentlərini özündə ehtiva edir.

Meyozis hiperbolanın məntiqi və psixoloji əksidir. Onun əsl məğzi danışıq predmetinin xüsusiyyətlərinin adresant tərəfindən bilərəkdən kiçildilməsindən ibarətdir. Amma meyo- zisin psixoloji strukturu mürəkkəb və həssasdır. Adresant din- ləyənin qiymətləndirmənin düşünülmüş ciddi təvazökarlığını başa düşmək və mövzu haqqında deyilənlə əslində nə olması arasındakı uyğunsuzluğu nəzərə almaq qabiliyyətinə güvənir.

Meyozis bədii və publisistik mətnlərdə əsas iki modeldə çıxış edir;

1) həcmın, kütlənin, dəyərin, zamanın, kəmiyyətin, kiçil- dilməsi;

2) nəyinsə: hadisənin, predmetin, ümumən danışıqda bəhs olunanların əhəmiyyətsizləşdirilməsi.

Müasir ingilis dilində də meyozis minimallaşdırma model- lərinə əsasən yaranır. Meyotik vahidlər danışıqda daha çox iro- nik effekt yaratmaq məqsədi ilə qatılır və haqlı olaraq müasir ingilisdilli publisistikada istifadə edilən ən əhəmiyyətli üslubi fiqurlardan hesab edilir. İngilis dilində daşdığı funksiyaya görə meyozisın bir neçə növü fərqləndirilir:

1) komik effekt yaradan meyozis

2) təvazökarlıq effekti yaratmaq üçün müraciət olunan meyozis.

3) nəzakətlik təsiri bağışlamaq üçün işlədilən meyozislər.

Publisistik mətnlərdə işlədilən meyozisın əsas funksiyası oxucunun “ümid”lərini boşa çıxarmaq, oxucu daha təsirli cavab

gözləyərəkən emfatikliyin azaldılmasına xidmət etməkdir. Məsələn: “Both industries overinvested in new factories by obtaining enormous loans at **low interest rates** from the state-controlled banking system” (Hər iki sənaye dövlətin nəzarətində olan bank sistemindən aşağı faizlə nəhəng kreditlər alaraq yeni fabriklərə həddindən artıq sərmayə qoydular).

Burada verilmiş “low interest rates” (aşağı faiz dərəcələri) meyozisdir, çünki o, Çin dövlət bank sisteminin ağır metallurgiya sahəsinə qoyulan kapitallara ayırdığı diqqəti düşünlümüş şəkildə dəyərdən salmağa xidmət edir.

İkinci model (mənasızlandırmaq) publisistik mətnlərdə xüsusi məqsədlər üçün işlədilir. Nümunəyə müraciət edək:

“**Boş-boş söhbətlərdir.** Bunlardan sonra S.Sarkisyan torpaqları yox, qulağının dibini görür. O, öz status-kvosunu saxlamaq üçün belə danışır, amma inandırırım ki, o da boş şeydir, status-kvonu saxlaya bilməyəcək.”

Bu mətnə “boş-boş söhbətlərdir” ifadəsi onda haqqında bəhs olunan hadisənin əhəmiyyətinin kiçildilməsinə əsaslanır. Müəllif intensiyasının verilməsində publisistik mətnlərdə bu modeldə geniş istifadə edilir.

İngilisdilli mətnlərdə də meyozislərdən üslubi vasitə kimi geniş istifadə olunur. Onlar da digər məcaz növləri kimi, işləndikləri mətnlərə fərqli mənə çalarları gətirirlər. Məsələn:

“Neuberger remarked: “Parliament did its bit in passing the 1972 act. It was very much **a joint affair**. Whereas on (the government’s) argument, our withdrawal will not be **a joint effort**” (Noyberqer qeyd etdi: “Parlament 1972-ci il aktının qəbul edilməsində öz üzərinə düşəni etdi. Bu, çox ortaq bir iş idi. Hökumətin arqumentinə görə, bizim geri çəkilməyimiz birgə səy olmayacaq).

Mətnə “a joint effort” (birgə səy) və “a joint affair” (ortaq iş) sintaktik vahidləri ölkənin Avropa Birliyinə daxil olmasında Birləşmiş Krallıq parlamentinin rolunun əhəmiyyətini azaldan

meyozislər kimi işlədilmişdir. Araşdırmalar həm ingilis, həm də Azərbaycan mətbuatında meyozis modelləri oxşar, əksər hallarda isə üst-üstə düşdüyünü göstərir. Mətnlərdə aşkarlanmış metaforik və metonimik modellər onların hər iki dilin publisistik mətnlərində analogi səciyyəli olduğunu təsdiq etməyə əsas verir. Bu faktlar bizə təbii dillərin struktur-semantik özəlliklərindən asılı olmayaraq, dil daşıyıcılarının şüurunda ümumi məcaz modellərinin olması fikrini irəli sürməyə əsas verir. Ayrı-ayrı dillərdəki məcazlarda müxtəlif məzmunlu metaforik və metonimik köçürmələri vardır və onlar dil daşıyıcılarının şüurunda illərlə formalaşmışdır. Universal dil hadisəsi kimi adlandırıla bilən məcaz köçürmələri bütün dil daşıyıcılarının dil təfəkküründə eyni prinsiplər üzrə mövcuddur.

Arzu Xəlilzadə

Bakı Dövlət Universiteti

tarix üzrə fəlsəfə doktoru

arzuxelilzade89@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-9919-3970>

Azərbaycan Respublikasında turizmin inkişaf xüsusiyyətləri (2003-2020-ci illər)

***Açar sözlər:** Azərbaycan Respublikası, Qarabağ, turizm, inkişaf, dövlət proqramı*

***Keywords:** Azerbaijan Republic, Karabakh, tourism, development, state program*

Azərbaycanda 2003-2020-ci illər ərzində iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi dövlətin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri olmuş, bu istiqamətdə mühüm işlər görülmüşdür. Azərbaycan dövləti bu illər ərzində turizm sektoruna böyük diqqət yetirmiş, mühüm layihələr həyata keçirilmişdir. Zəngin mədəni-tarixi irsə və əlverişli təbii şəraitə malik olan Azərbaycan turizm sahəsində böyük potensiala və inkişaf perspektivlərinə malikdir. Azərbaycanda kənd, müalicə-sağlamlıq, ekoloji, mədəni, sosial, kommersiya, idmanla bağlı turizm sahələrinin inkişafı üçün geniş imkanlar mövcuddur.

Turizmin inkişafı sahəsində ən mühüm xüsusiyyətlərdən biri Azərbaycanın Şərqlə Qərbin qovuşduğu strateji mövqedə yerləşməsi, müasirliyin və qədim zəngin tarixi abidələrin sintezini özündə birləşdirən Bakı şəhərinin ecazkar görünüşü, füsunkar təbiətə və milli parklara malik regionlarının olmasıdır. Bakı şəhəri Azərbaycanın dünya turizm sektorundakı payının böyük bir hissəsinə sahibdir (Azərbaycan Respublikasında

ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi, 6 dekabr 2016).

Bu sahənin inkişafı ilə bağlı “Azərbaycan Respublikasında 2002-2005-ci illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı”, “2010-2014-cü illərdə Azərbaycanda turizmin inkişafına dair Dövlət proqramı” qəbul edilmiş, “Böyük İpək yolu”, “Şərab yolu”, Xalçaçılıq”, “Aleksandr Düma Qafqazda”, “Azərbaycanda alman məskənləri” məqsədli layihələr həyata keçirilmişdir (Abbasov, Əliyev, 2018: 196-200).

Turizm infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi və bu istiqamətdə beynəlxalq standartlara cavab verən turizm xidmət sahələrinin genişləndirilməsi, bu sahənin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi ilə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsi mühüm məqsəd kimi “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında göstərilmişdir. Azərbaycanda turizmin inkişafı istiqamətində qanunvericilik və standartların təkmilləşdirilməsi, Xəzər dənizinin turizm potensialından tam şəkildə istifadə edilməsi mühüm vəzifələr kimi müəyyənləşdirilmişdi (“Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası, 29 dekabr 2012).

Tədqiq edilən illərdə Azərbaycan mədəni, sağlamlıq, dağ və qış turizmi, idman turizmi, işgüzar turizm, çimərlik turizmi, ekoloji turizm və ov turizmi kimi sahələrin inkişafına əhəmiyyət vermişdir. Burada əsas məqsəd həmin turizm sahələrinə diqqət yetirməklə regional turizmi daha da inkişaf etdirmək və uzunmüddətli dövrdə ölkəyə daha çox turistin cəlb edilməsinə nail olmaq idi (Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi, 6 dekabr 2016).

Azərbaycanda 2011-ci ilin “Turizm ili” elan edilməsi ilə bağlı Prezident İlham Əliyevin Sərəncamı bu sahənin daha da inkişaf etdirilməsinə güclü təkan vermişdir. Prezident İlham Əliyevin 2016-cı ilin dekabrında imzaladığı Fərmanla Azər-

baycanda ixtisaslaşdırılmış turizm sənayesinin yaradılması ilə bağlı Strateji Yol Xəritəsi təsdiqləndi. Sənəddə gəlirli və ölkənin tanınması ilə bağlı önəmli sahələrdən biri olan turizm sektorunun yaxın, orta və uzunmüddətli dövrdə inkişaf hədəfləri müəyyənləşdirilmişdi (Abdullayev, 2024).

Qədim yaşayış xüsusiyyətlərini müəyyən dərəcədə qoruyub saxlayan Xınalıq, Nic, İvanovka və digər kəndlər etnoturizmin inkişafı üçün əlverişli məkanlardır. Azərbaycanda biznes mühitinin və xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafı ilə əlaqədar, həmçinin irimiqyaslı layihələrin, eləcə də Avroviziya, Avropa Oyunları, “Formula-1” yarışları, İslam Həmrəylik Oyunları kimi beynəlxalq miqyaslı müsabiqələrin təşkilində iştirak məqsədilə hər il Azərbaycana minlərlə biznes turisti də səyahət edirdi. Son 10 ildə ölkəyə gələn turistlərin sayı 5 dəfə artıb, il ərzində ölkəyə 2 milyona yaxın turist gəlir (Prezident İlham Əliyevin sərəliyi ilə 2020-ci ilin yekunlarına həsr olunmuş videoformatda müşavirə keçirilib).

44 günlük Vətən müharibəsindən sonra işğaldan azad edilən torpaqların, zəngin və füsunkar təbiətə malik olan Qarabağın bərpası, bölgənin geniş turizm potensialının nəzərə alınaraq dirçəldilməsi prioritet olaraq müəyyənləşdirildi. Ona görə də Azərbaycan dövləti Qarabağ bölgəsində turizm marşrutlarının işlənilməsi, turizm sektorunun inkişafını vacib hesab edir. Eyni zamanda beynəlxalq turizm sərgilərində Qarabağ bölgəsinin turizm potensialı, turizm marşrutları, tarixi abidələrinin göstərilməsi və bu bölgənin doğrudan da dünya üçün çox cəlbedici region kimi təqdim edilməsi də əsas məqsədlərdən biridir (İlhamoğlu, 2024).

Ümumiyyətlə, tədqiq edilən dövrdə turizm sektorunun inkişafı ilə bağlı geniş hüquqi-normativ baza mövcud olmuş, Azərbaycanın bölgələri turistlərin diqqətini cəlb edən əsas ərazilərdən biri olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi // 6 dekabr 2016-cı ildə təsdiq edilmişdir.
https://mida.gov.az/documents/Turizm_s%C9%99nayesinin_inki%C5%9Faf%C4%B1na_dair_strateji_yol_xeritesi.pdf
2. Abbasov, İ., Əliyev, T. (2018). Qeyri-neft sənayesinin iqtisadiyyatı. Dərslük. Bakı: Bakı Biznes Universiteti, 267 s.
3. “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası // 29 dekabr 2012-ci ildə təsdiq edilmişdir.
<https://e-qanun.az/framework/25029>
4. Abdullayev, M. (2024). Azərbaycanda turizm sektorunun inkişafı prioritet istiqamətlərdən biridir.
https://www.yeniazərbaycan.com/Turizm_e42603_az.html
5. Prezident İlham Əliyevin sərədrliyi ilə 2020-ci ilin yekunlarına həsr olunmuş videoforata müşavirə keçirilib.
https://www.sosial.gov.az/post_422301
6. İlhamoğlu, Z. (2024). Azərbaycan turizmi: mövcud vəziyyət və perspektiv imkanların dəyərləndirilməsi zərurəti.
https://www.yeniazərbaycan.com/Turizm_e29173_az.html

Təranə Nağıyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
terane.nagiyeva.79@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-5322-2446>

Sintaktik normada xəlqiləşmə və sadələşmə meyilləri

Açar sözlər: ədəbi dil, sintaktik norma, sintaktik təkamül, xəlqiləşmə, sadələşmə

Keywords: literary language, syntactic norm, syntactic evolution, nationalization, simplification

Norma tarixi kateqoriyadır. Müəyyən qədər ümumiliyi, sabitliyi ilə səciyyəli olsa da, hər halda normanın özü də tədricən dəyişir. Çünki dil özü ictimai hadisə olub, cəmiyyətin – o dildə danışanların dəyişməsi ilə əlaqədar daima dəyişməkdədir. Dil normasının dəyişkənliyi nəticəsində belə bir vəziyyət yaranır ki, müəyyən vaxt ərzində eyni bir hadisə, əşya və s.-ni ifadə etmək üçün bir yox, bir neçə ifadə üsulu meydana gəlmiş olur. Köhnə norma aradan çıxmıdığı halda, həm də yeni norma(lar) yaranmış olur. Məsələn, “Xoş gəlmişsiniz//gəlmisiniz”.

A.Axundov qrammatik normalardan bəhs edərkən yazır: “Qrammatik quruluş dilin ən yavaş dəyişilən, ən “mühafizəkar” vahidlər sistemi olsa da, inkişaf meyilləri ona da yad deyil: burada da daimi təkmilləşmə prosesi gedir və dilimizin qrammatikası ilə məşğul olanlar bunu həmişə nəzərə almağa borcudurlar. N.Xudiyevə görə, XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbi dilinin sintaksisi yüksək inkişaf səviyyəsi ilə diqqəti cəlb edir. Ümumiyyətlə, belə bir mülahizə mövcuddur ki, ədəbi dilin sintaksisinin inkişaf səviyyəsi ən çox xalqın intellektual tə-

rəqqisi, danışiq dili sintaksisinin inkişafı isə kollektivin adət-ənənələri, etnik təkamülü ilə mütənəsb hesab olunur. Bu mənada mərhələnin ədəbi sintaksisi mükəmməl intellektual enerjinin təzahürüdür. Söz birləşmələri, sadə və mürəkkəb cümlələr həmin mərhələdə normativ formalara malikdir.

XV-XVI əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dilinin normaları XIII-XIV əsrlərdəkindən fərqlənir, lakin bu fərq dövrlər deyil, mərhələlər ayırmağa imkan verir. Klassik üslubun nüfuzunun artması ilə klassik normalılıq güclənir, eyni zamanda XVI əsrdə folklor üslubu zəminində Azərbaycan dilinin yeni normativ sistemi formalaşır.

XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dilinin qrammatik normalarında milli əsaslar üzərində yenidən təşkil olunma halı özünü göstərir. Ümumi qrammatik kateqoriyaların ifadəsində milli norma sistemi tam qərarlaşır. Azərbaycan ədəbi dilinin milli əsaslar üzərində təşkili prosesində morfoloji norma ilə sintaktik normaların dialektik əlaqəsi güclənir – sintezmin yüksəlişi qrammatik normanın daxili vəhdətini daha ardıcıl təmin edir. XVII-XVIII əsrlərdə sintaktik norma əsaslı şəkildə demokratikləşir, üslub diferensiasiyasının artımı sintaksisin yeni ifadə - inikas imkanlarını ortaya çıxarır. Bu inkişaf mərhələsində sintaktik kateqoriyalar öz sabitliyini qoruyub saxlamaqla yanaşı, müəyyən inkişaf, səlisləşmə, təkmilləşmə, sadələşmə və xəlqiləşmə müşahidə olunur. Bunu söz birləşmələrində, cümlə üzvlərinin ifadə olunmasında, cümlədə sözlərin sırasında, habelə cümlə tiplərində görmək mümkündür.

XVIII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin sintaktik xüsusiyyətlərini hərtərəfli tədqiq etmək bir qədər çətinlik törədir. Çünki dövrün əsas mənbələri mənzum əsərlərdir ki, bu da sintaksisin bir sıra məsələlərinin tədqiqi üçün əsaslı material vermir. Nəsr əsərləri XVIII əsrdə də nisbətən məhdud olmuş, hələlik orijinal nəsr nümunəsi kimi “Şəhriyar” dastanı məlumdur. Tərcümə əsərlərində isə çox vaxt ərəb, fars dillərinə məxsus xüsusiyyət

özünü saxlayır. Bütün bunlarla yanaşı, XVIII əsrdə Azərbaycan ədəbi dilinə canlı xalq dili, danışq dilinin nüfuz etməsi nəticəsində, yeni ədəbi janrların yaranması ilə əlaqədar ədəbi dilin sintaktik quruluşunda bir sıra yeni keyfiyyətlər, xüsusiyyətlər əmələ gəlmişdir ki, biz də onu xəlqiləşmə və sadələşmə adlandırırıq.

Hər şeydən əvvəl, bu dövrün ədəbi dilində xalq dili sintaksisinin xarakterik xüsusiyyətləri əsas yer tutur. Məsələn, ədəbi dilin lüğət tərkibinin sadələşməsi özünü təyini söz birləşmələrinin tərkibində və birləşmə formalarında da hiss etdirir. Əvvəlki dövrlərdə klassik üslubda olan qəzəllərdə, nəsr nümunələrində ərəb, fars izafətləri, birləşmə formaları üstünlük təşkil etmişsə (nəvaki-müşkan, lə'li-dürəfşan, çeşmi-pürnəm, xalisiyah, gülzari-mələhət və s.), XVIII əsrdə, xüsusilə heca vəznli qoşmalarda, Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşuna, xalq ifadə tərzinə uyğun sadə söz birləşmələri (yasəmən tel, qara tel, ay qabaq, göyçək yanaq, ala göz, göz yaşı, eşq odu, camalın şöləsi və s.) geniş yer tutmuşdur. Sadə üslubda yazılmış əsərlərdə xalq dili sintaksisi üçün səciyyəvi olan sadə cümlənin müxtəlif tiplərinin, xüsusilə sual, nida, yarımçıq tiplərinin geniş işlənməsi müşahidə olunur. Həmcins üzvlü sadə cümlələr Vəqif və Vidadi üslubunda yazmış şairlərin dili üçün olduqca səciyyəvidir.

Cümlə üzvlərinin nitq hissələri ilə ifadə olunmasında bəzi fərqli cəhətlər nəzərə çarpır. Bu fərq, əlbəttə, mübtədanın ifadə olunma formasındadır. Əvvəlki dövrlərdə, xüsusilə ərəz vəznli qəzəllərdə, mübtədaların böyük bir qismi ərəb-fars dillərindən keçmiş söz birləşmələri, izafətlərlə ifadə olunmuşdur. XVIII əsrdə izafətlərlə ifadə olunmuş mübtədalar, xüsusilə qoşma üslubunda məhdudlaşmış, sonrakı əsərlərdə isə dildən çıxmışdır.

Xəbərlərin işlənməsində də qoşmaların dili klassik şeir dilindən fərqlənir. Qoşmalarda Azərbaycan dilinin öz qrammatik qaydalarına uyğun şəkildə yaradılmış düzəltmə feillər və

həmçinin mürəkkəb feillərin komponentlərində canlı danışıq dili sözləri əsas yer tutur. Mürəkkəb xəbərlərin böyük əksəriyyəti idiomlar, frazeoloji birləşmələrlə ifadə olunmuşdur (Bivəfasan, səndən üz döndərmişəm; Nuri qılman olsa, gəlməz gözümə; Qəribliyə düşsəm, qan ağlar didəm və s.). XVIII əsrdə də mürəkkəb xəbər formalarından biri məsdər və “gərək” sözü-nün əmələ gətirdiyi xəbər formasıdır: *Duruban başına dolanmaq gərək*; *Canım eşq oduna qalanmaq gərək* və s. XVIII əsr şeirində həmcins üzvlərin geniş işlənməsi də müşahidə olunur. Bu, daha çox dövrün ədəbi dilinin əsas aparıcı üslubu olan, xəlqilik keyfiyyətləri ilə seçilən heca vəznli şeirlərdə özünü göstərir. Vaqif və Vidadinin elə qoşmaları vardır ki, onlar başdan-başa həmcins üzvlər əsasında yazılmışdır:

Söz yox zənəxdanə, zülfə, yanağa;

Qamətə, gərdənə, qaşa, qabağa;

Sənsən padşahi, xanı Vaqifin;

Ağl, huşu, din imanı Vaqifin və s.

Şeirdə həmcins üzvlər bir-birindən intonasiya və pauza ilə ayrılmışdır. Nəsr əsərləri üçün isə həmcins üzvlərin ayrılmasında “və” bağlayıcısı əsas olmuşdur:

Bəqayət alim və fəzil və Danişmənd idi hekayəti

Dəzd Qazi, Gedin gətirin gərək necə adamdır və fəhm kamalı nədir və əsl nəsibi haralıdır və bu vilayətə gəlmək gərəzi nədir? (Şəhriyar).

Nümunələrdən görüldüyü kimi, “və” bağlayıcısı təkcə cümlələri deyil, hətta ən kiçik sintaktik vahidləri birləşdirməyə xidmət etmişdir. Nəsr əsərlərinin dilində işlənmiş elə tip cümlələrə rast gəlirik ki, onlar məzmununa görə mürəkkəb, lakin sintaktik cəhətdən sadə cümlə növünə daxildir. Belə cümlələrdə birləşmələr və bağlama formaları çox olur, buna görə də zahirən ifadə etdiyi məzmunu görə mürəkkəb cümlə kimi görünür. Bu xüsusiyyətin klassik yazılı dilimiz üçün səciyyəvi olması haqqında H. Mirzəzadə yazır: “Təxminən XIX əsrin

ortalarına qədər işlənmiş həmcins üzvlü cümlələrdə bir qayda olaraq həmcinsin sayı qədər ‘və’ bağlayıcısı işlənmişdir... Həmin bağlayıcı cümlə əvvəlində işlədiyi kimi, silsilə təşkil edən sadə cümlələr arasında və mürəkkəb cümlələrdə də işlənmişdir.”

Beləliklə, XVIII əsr Azərbaycan ədəbi dili canlı danışiq dilinin leksik və qrammatik xüsusiyyətlərinin bədii dildə geniş şəkildə gətirilməsi ilə səciyyələnir. Canlı xalq dili elementlərinin bədii əsərlərə gətirilməsi onların müəyyən normalara salınmasına, şübhəsiz ki, təkan vermiş və ədəbi dilin malı olması üçün şərait yaratmışdır. Məhz belə bir inkişaf mərhələsində klassik formalar qismən paralel şəkildə yeni yaranan formalarla aparıcı mövqeyə malik olmuşdur.

Ülfət Mehdiyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət
İdarəçilik Akademiyası
siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru
ulfat_mehdiyev@yahoo.com
<https://orcid.org/0000-0002-1604-1582>

Yaşıl iqtisadiyyat Azərbaycan Respublikasının davamlı inkişafının paradiqması kimi. Davamlı inkişaf və yaşıl iqtisadiyyat

Açar sözlər: davamlı inkişaf, yaşıl iqtisadiyyat, COP29

Keywords: sustainable development, green economy, COP29

Davamlı inkişaf məsələlərində əsasən ekoloji iqtisadiyyat və “yaşıl iqtisadiyyat” anlayışı tez-tez birgə istifadə olunur. Ekoloji iqtisadiyyat dedikdə, iqtisadiyyat elmində insan tərəfindən həyata keçirilən təsərrüfat fəaliyyətinin təbii komponentlərə, yəni ekosferə təsirlərini nəzərdə tutan və inteqrasiyasını təmin edən idarəetmə və elm paradiqması başa düşülür. “Yaşıl iqtisadiyyat” isə bu paradiqmaya əsaslanaraq aşağı karbon emissiyasını, resurs səmərəliliyini və sosial inklüziv inkişafı əsas götürür. “Qəhvəyi iqtisadiyyat”dan (brown economy) fərqli olaraq bu iqtisadi yanaşmada iqtisadi inkişafın təmin olunmasını nəzərdə bütün iqtisadi fəaliyyət növlərində aşağı karbon emissiyası və az tullantı yaradan texnologiyaların tətbiqi, təkmil enerji və resurs səmərəliliyi, biomüxtəlifliyin və ekosistemin qorunması təmin olunur. Qeyd olunanları nəzərə alaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, davamlı inkişaf konsepsiyası və onun həyata keçirilməsi ekoloji balansın təmin olunmasına imkan verən “yaşıl iqtisadiyyat” sayəsində mümkündür (Qasımlı, Hüseyn, Hüseynov, Həsənov, Cəfərov, Bayramova, 2022).

Azərbaycan Respublikası iqlim dəyişmələrinin qarşısının alınması üçün ən əhəmiyyətli tədbirlərin nəticəsi olan enerji keçid (transformasiyası) göstəricisinə görə dünyada yüksək nailiyyət nümayiş etdirib və bir çox dünya ölkələrini, o cümlədən “böyük yeddilik” (G7), Avropa İttifaqının üzvü olan bəzi dövlətləri geridə qoyub (WEF, 2023). Dünya İqtisadi Forumunun enerji keçidinə həsr olunmuş hesabatı 2023-cü ilin sonunda dərc edilmişdi və tədqiqata 120 ölkə cəlb edilmişdi. Onların əhəmiyyətli payı Dünya Bankının təsnifatına görə gəlirləri yüksək olan ölkələr qrupuna aiddir. Buna baxmayaraq, Azərbaycanın enerji keçidi sahəsində qazandığı nəticələr göstərilən yüksəkgəlirli ölkələrdən daha əhəmiyyətlidir. Nisbətən məhdud resurslarla daha yüksək nəticələr əldə edilməsi yalnız təkmil idarəetmə şəraitində mümkündür (Ələkbərov, 2024).

Hazırda göstərilən BMT-nin Çərçivə konvensiyaya 190-dan çox ölkə qoşulub və onlar mütəmadi olaraq bu mövzuya həsr olunmuş qlobal miqyasda konfranslar keçirilir. Konvensiya iştirakçılarının ümumi qərarı əsasında 2024-cü ildəki 29-cu konfrans - COP29 Azərbaycan Respublikasının paytaxtı Bakıda keçiriləcəkdir. COP-29-un Bakıda keçirilməsi Azərbaycanın həm Azərbaycan, həm də ümumilikdə Qafqaz regionu üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. COP-29-un Bakıda keçirilməsi Azərbaycanın iqlim dəyişikliyinə sadıqlığını beynəlxalq səviyyədə nümayiş etdirmək üçün mühüm fürsətdir.

Ölkə başçısının müvafiq sərəncamı ilə iqlim dəyişmələrinə qarşı qlobal mübarizədə beynəlxalq həmrəyliyin gücləndirilməsi məqsədilə 2024-cü il “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” elan edilib. Energetika Nazirliyi tərəfindən 2030-cu ilə qədər ölkənin ümumi enerji balansında bərpa olunan enerji üzrə qoyuluş gücü payının 30%-ə çatdırılması əsas hədəf kimi müəyyən edilib.

İşğaldan azad edilmiş Qarabağ və Şərqi Zəngəzur, eləcə də Naxçıvan Muxtar Respublikası “yaşıl enerji zonası” elan olu-

nub. Bu ərazilər yüksək potensiallı “yaşıl enerji” mənbələrinə malikdir. Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan rayonlarında günəş enerjisi potensialı, Laçın və Kəlbəcər rayonlarında külək enerjisi potensialı yüksək qiymətləndirilir. BP şirkəti tərəfindən Cəbrayıl rayonu ərazisində 240 MVt gücündə “Şəfəq” Günəş Elektrik Stansiyası layihəsi həyata keçirilir. Bundan əlavə, “China Gezhouba Group Overseas Investment” və “Nobel Energy” şirkətləri ilə imzalanmış müqavilələr çərçivəsində işğaldan azad olunmuş ərazilərdə günəş elektrik stansiyalarının tikintisi nəzərdə tutulur. 2023-cü ildə bərpa olunan enerji sahəsində ən əlamətdar hadisə 26 oktyabr tarixində “Masdar” şirkəti tərəfindən inşa olunmuş 230 MVt-lıq Qaradağ Günəş Elektrik Stansiyasının (GES) istismara verilməsi olub. Bu GES Xəzər regionunda və MDB məkanında ən böyük günəş elektrik stansiyasıdır. Bundan əlavə “Masdar” şirkəti tərəfindən Neftçalanın Bankə qəsəbəsində 315 MVt-lıq günəş elektrik stansiyası, Biləsuvarda 445 MVt-lıq günəş elektrik stansiyası və Abşeron-Qaradağ rayonları ərazisində 240 MVt-lıq külək elektrik stansiyası layihələrinin icrası ilə bağlı işlər davam etdirilir ki, bu da 1 QVt gücündə bərpa olunan enerji mənbəyinin istismara verilməsi deməkdir. Azərbaycan dənizdə külək enerjisi üzrə də yüksək potensiala malikdir: “Xəzər dənizinin Azərbaycana məxsus hissəsində külək enerjisinin ümumi texniki potensialı 157 QVt (dayazsulu hövzələrdə 35 QVt və dərinsulu hövzələrdə 122 QVt) səviyyəsində qiymətləndirilir (Yaşıl enerji ilə bağlı görülən işlər, 2024).

Beynəlxalq Enerji Agentliyi tərəfindən plana əsasən, 2050-ci ilədək dünya ölkələri tərəfindən atmosfərə atılan karbon emissiyalarının tam şəkildə qadağan edilməsi nəzərdə tutulur. Paris İqlim Sazişini ratifikasiya edən Azərbaycan baza ili olan 1990-cı illə müqayisədə 2030-cu ilədək istilik effekti yaradan qazların emissiyalarının səviyyəsində 35 faiz azalma ilə bağlı

könüllü öhdəlik götürüb və artıq bu öhdəliyi 40 faizə çatdırıb (Ələkbərov, 2024).

Yaşıl iqtisadiyyata keçid Azərbaycan üçün təkcə ekoloji deyil, həm də sosial-iqtisadi faydalar təklif edir. Bu, yeni iş yerlərinin yaradılması, enerji təhlükəsizliyinin yaxşılaşdırılması və iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinin dəstəklənməsi deməkdir. Bundan əlavə, yaşıl iqtisadiyyata keçid Azərbaycanı beynəlxalq investorlar üçün daha cəlbedici edə bilər (IEA, 2020). Azərbaycanın 2030-cu ilə qədər milli sosial və iqtisadi prioritetləri (“Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”, 2021) enerji sektorunda müxtəlifliyin və davamlılığın artırılması, təbii ehtiyatların qorunması, davamlı urbanizm və nəqliyyat siyasətinin inkişafı, yaşıl maliyyə-ləşdirmə və investisiyaların təşviqi kimi sahələrə diqqət yetirir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”in təsdiq edilməsi barədə sərəncamı, Bakı şəhəri, 2 fevral 2021-ci il.
<https://president.az/az/articles/view/50474>
2. Ələkbərov, U. (17.01.2024). Azərbaycan enerji strategiyasına görə dünya liderləri sırasındadır. Azərbaycan qəzeti.
<https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/azerbaycan-enerji-strategiyasina-gore-dunya-liderleri-sirasindadir-1705439385>
3. Ələkbərov, U. (2024). COP29-un Azərbaycanda keçirilməsi ölkəmizin siyasi və iqtisadi nüfuzunun göstəricisidir.
https://azertag.az/xeber/akademik_urxan_elekberov_cop29_un_azerbaycanda_kechirilmesi_olkemizin_siyasi_ve_iqtisadi_nufuzunun_gostericisidir-3006822
4. IEA. (2020). Sustainable Recovery. International Energy Agency.

5. <https://report.az/energetika/yasil-enerji-ile-bagli-gorulen-isler-azerbaycanda-aktual-layihelerin-xulasesi>
6. Qasımlı, V.Ə., Hüseyn, R.Z., Hüseynov, R.F., Həsənov, R.B., Cəfərov, C.R., Bayramova, A.B. (2022). *Yaşıl iqtisadiyyat*. “Azprint”.
7. UNEP, (2011). Towards a Green Economy: Pathways to Sustainable Development and Poverty Eradication - A Synthesis for Policy Makers, www.unep.org/greeneconomy
8. WEF, 2023. (2023). *Fostering Effective Energy Transition: Edition*.

Nüşabə Seyid

ADPU-nun nəzdində ADPK
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
seyid.nushaba@adpk.edu.az

<https://orcid.org/0009-0009-7531-7751>

Sosial mediadan ən çox təsirlənən risk qrupu kimi uşaqlar və yeniyetmələr

Açar sözlər: *sosial media, yeniyetmə, kommunikasiya, risk qrupu, virtual mühit*

Keywords: *social media, youth, communication, risk group, virtual environment*

Bu gün cəmiyyətlərə ən çox təsir edən güc elementlərindən biri də sosial mediadır. Sosial media varlığını ilk dəfə qloballaşan ölkələrdə hiss etdirməyə başladı. Biz texnologiyadan baxanda o yerə çatmışıq ki, müasir kütləvi kommunikasiya vasitələri və media onlardan heç bir zaman və məkan məhdudiyyəti olmadan istifadə etməyə imkan verib. İnkişaf nəticəsində yaranan mobillik və ağıllı texnologiyaların hadisələri izləmə sürəti də artdı.

Mediadan ən çox təsirlənən qruplar uşaq və yeniyetmələrdir. Uşaqlar müəyyən yetkinlik səviyyəsinə çatmadığı üçün reallığı bədii ədəbiyyatdan ayırmaq onlar üçün çətindir. Ancaq sosial mediadan təsirlənmək qaçınılmazdır. Yeniyetmələrə nəzər saldıqda, uşaqların seçdikləri rol modellərinin hər cür davranış, rəftar, duyğu və düşüncə tərzini mənimsədikləri üçün sosial mediadan daha çox təsirləndiklərini söyləmək olar. Ona görə də həm uşaqlar, həm də yeniyetmələr sosial medianın mesajını düzgün qavraya bilmədiklərindən müdafiə mexanizmini inkişaf etdirə bilmir və əks əsərlilik yaranır. Bu əsərliliyin nəticəsi olaraq, onlayn təcavüz, virtual zorakılıq və cinsi mesajlar artır.

Bu mesajlara ən çox məruz qalanlar yeniyetmələr və uşaqlardır. Psixoloji cəhətdən son dərəcə mənfi təsir göstərir. Xüsusilə uşaqlar üçün əhəmiyyətli bir təhlükə elementi olaraq görülür. Uşaqların yeni medianın bütün imkanlarından istifadə edə bilmələri onları aktiv media istifadəçisi edir, eyni zamanda geniş çeşidli sosial medianın qeyri-məhdud məzmunu ilə baş-başa qalırlar.

Televiziya, smartfon və noutbuklar və s. gündəlik həyatımızın əvəzolunmaz hissələridir. Teleseriallar, xəbərlər, cizgi filmləri, filmlər, kompyuter oyunları və s. və bir çox zorakılıq hadisələri və faktlar cəmiyyətin bütün təbəqələrinə, xüsusən də uşaqlara və gənc nəslə mənfi təsir göstərir. Döyüş, qətl, intihar, soyğunçuluq, təcavüz, cinsi təcavüz, işgəncə kimi həyatda baş verən bütün şiddət hadisələri sosial media ilə tamamilə eynidir. Uşaq və gənclərin izləməyə intensiv tələbatının olması da onun mənfi təsirinin göstəricisidir. Uşağın yaşı və televiziya proqramına baxmağa hazırlıq səviyyəsi ona əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Televiziya-uşaq qarşılıqlı əlaqəsində onun televiziya qarşısında nə qədər vaxt keçirməsi, bu prosesi kimin təyin etməsi və s. kimi bir çox səbəblər mühüm rol oynayır. Yeniyetmələr və uşaqlar demək olar ki, bütün gününü internetdə və kütləvi informasiya vasitələrində keçirirlər. Bu multimedia vasitələri uşaq və yeniyetmələrə həm fiziki, həm də əqli cəhətdən mənfi təsir göstərir. Onları ciddi risklərə məruz qoyurlar.

Çox sadə məzmunlu oyun saytlarına kliklədikdə belə uşaqlar və yeniyetmələr zorakılıq və seksuallığa əsaslanan kompyuter oyunları, irqçilik, narkotik, spirt, müxtəlif silahlar, bomba istehsalı və s. kimi mövzuların yer aldığı saytlara məruz qalırlar.

Maraq hissi ilə başlayan izləmək, dinləmək və oxumaq təhlükənin xəbərçisidir. O dövrdə məsumluğun zirvəsində olan uşaq və yeniyetmələrin mənfi təsirə məruz qalması qaçınılmazdır.

Ona görə də boş vaxtlarını keçirmək və əylənmək üçün tez-tez istifadə edilən internetdən istifadə edən uşaq və yeniyetmələrin ailələrinin üzərinə çox ciddi vəzifələr düşür. Çünki uşaqları və gəncləri internet bağlantısı olan kompüterlərlə təmin edən ailələr adətən nə etdiklərini, nə qədər şiddətə və cinsi görüntülərə məruz qaldıqlarına çox yaxşı nəzarət etməlidirlər.

Başqa bir təhlükə elementi media personajlarının model kimi götürülməsi və onların həyatları ilə eyniləşdirilməsi uşaqların, gənclərin və hətta böyüklərin öyrənmə-tədris prosesinə böyük təsir göstərir. Müsbət davranışların, rəftarların və dəyərlərin model kimi götürülməsinin heç bir zərəri olmadığını bildirən pedaqoqlar, əksinə, bunun faydalı olacağını bildirsələr də, aqressiya və zorakılığın media personajları vasitəsilə model kimi təqdim edilməsinə daha çox üstünlük verildiyini bildirirlər.

Araşdırmalar araşdırıldığında ortaya çıxan mənzərə çox da ürəkəçən deyil. Xəbərlərdə verilən partlayışlar, təbii fəlakətlər, qətlər və müxtəlif şiddətli görüntülərin uşaq və yeniyetmələr üzərində sarsıdıcı təsirlərə malik olduğunu, travmalara səbəb olduğunu göstərir. Medianın ən təhlükəli və amansız təsiri gündəlik həyatda zorakılığa qarşı duyarsızlığa, laqeydliyə səbəb olması və bir mənada şiddəti normallaşdırmasıdır. Uşaq və yeniyetmələrin rəqiblərini döymək üçün vurması gözlənilən kompüter oyunlarında zorakılıq virtual mühitdə kefli olsa da, real həyatda rastlaşdıqda avtomatik öyrənilir və tətbiq edilir. O, həm də gəncin güc göstəricisi və ya yetkinlik ölçüsü kimi qəbul edilir. Bütün bunlara nəzər saldıqda real şiddətlə virtual şiddətin bir-biri ilə əlaqəsinin və həyatımıza daxil olmasının normallaşmağa çalışıldığının ən böyük göstəricisidir.

Mediada zorakılıq izləyiciləri ətraflarını və dünyanı daha qorxulu mühit kimi qəbul etməyə və silah və ya iti uclu alətlərlə özlərini qorumaq üçün tədbirlər görməyə vadar edir.

Mətbuatda, nəşrdə sosial media və elektron ünsiyyət sahəsində bəzi inqilabi yeniliklər ortaya çıxır. Bu yeniliklər sahəsində məktəblər və ailələr əyləncə dünyası, oyun sənayesi və uşaqların və gənclərin diqqətini çəkəcək hər cür elementlərlə mübarizə aparmalı olur. Ən sadə şəkildə məktəblərdə ən kiçik müzakirənin olmamasına üstünlük verildiyi halda, televiziya proqramlarında kiçikdən böyüyə müzakirələr normal hal alıb. Statistik olaraq əldə edilən məlumatlara nəzər salsaq, uşaq və gənclər bu gün keçmişə nisbətən daha çox televizora baxır, çox az təhsil və təlim ehtiva edən, hətta mənəvi cəhətdən şübhə doğuran kompyuter oyunlarına saatlarla vaxt sərf edirlər.

Bütün bu hallar nəzərə alındıqda uşaqların, yeniyetmələrin və hətta böyüklərin şüurlu sosial media istifadəçisi ola bilməsi üçün ilk növbədə onlara tənqidi bir perspektiv inkişaf etdirməyi öyrətməklə başlamalıdırlar. Yəni bu məqamda media savadlılığı böyük əhəmiyyət kəsb edir.

İnternetin tam nəzarətində və ailələrin məlumatlandırılmasındakı çatışmazlıqların aradan qaldırılması üçün bəzi işlər təşkil edilməlidir.

İndi hər bir uşağın əlinin altında olan onlayn medianın imkanlarından yararlanmaq, əlbəttə ki, çox vacibdir. Lakin uşaq və yeniyetmələr bu tədbirlər vasitəsilə hər cür neqativ məzmunla mübarizə apara biləcəklər. Rəqəmsal mühitdə yaşayan bugünkü nəsillərin ən çox şikayət etdiyi, onları başa düşmək və qiymətləndirmək, onlarla ortaqlıq bir dildə danışa bilmək üçün yeganə ünsür odur ki, biz valideynlər olaraq sosial mediaya hər baxımdan tam nəzarət etməliyik. İlk növbədə, biz bu vəziyyətə yalnız uşaqlarımız və yeniyetmələrimizlə çox güclü ünsiyyət və qarşılıqlı əlaqə yaratmaqla başlamalıyıq. Mübarizənin bu yolla uğurlu nəticəyə doğru irəliləyəcəyi düşünürəm.

Osman Əhmədzadə

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

doktorant

osman120895@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-3671-4673>

Akademik Tofiq Hacıyevin yaradıcılığında ortaq ünsiyyət dil problemi

Açar sözlər: tədqiqatçı, türk dünyası, ortaq ünsiyyət dili, problem

Keywords: researcher, Turkic world, common language of communication, problem

Türk dünyasında tanınmış alim Tofiq Hacıyev türkologiyanın hər hansı bir aktual probleminə vaxtında münasibət bildirən araşdırmaçılarından biri olmuş və o, ömrünün çox hissəsini bu sahənin ən aktual, vacib problemlərinin öyrənilməsinə və tədqiqinə həsr etmişdir. Tədqiqatçının belə qiymətli əsərlərindən biri də “Türklər üçün ortaq ünsiyyət dili” monoqrafiyasıdır. Qloballaşan dünyada baş verən hadisələr türklər üçün ortaq dil probleminə büsbütün yeni prizmadan yanaşmağı tələb edir və türkoloqun bu monoqrafiyasında problemə yeni nöqteyi-nəzərdən yanaşma tendesiyası özünü qabarıq bir tərzdə göstərir. Alim monoqrafiyasında öncə ortaq dil məsələsini vaxtilə qaldıran tədqiqatçıların fikirlərini xülasə etməklə başlayır, daha çox İsmayıl bəy Qasıralının və onun davamçılarının bu problemlə bağlı gördükləri işləri diqqətə çatdırır. T.Hacıyev ortaq türk dilinin qurulması ilə bağlı olduqca dəyərli təkliflər və elmi mülahizələr irəli sürür və bunları monoqrafiyasının ayrı-ayrı hissələrində konkret şəkildə ümumiləşdirir. Tədqiqatçının bu mülahizələrindən belə aydın olur ki, o, ortaq ünsiyyət dili dedikdə, bütün türk dillərinin vahid, ümumi prinsiplər

əsasında qurulmasının tərəfdarıdır. Bunlara nail olmaq üçün ortaq əlifbanın, orfoqrafiyanın, terminologiyanın yaradılmasını vacib şərtlərdən sayır və alim əsər boyu bu vacib məsələlərə geniş elmi komentariyalar verir, problemin uğurlu həlli üçün yerinə yetirilməli olan işlərin istiqamətlərini dəqiqliklə göstərir.

Türklər üçün ortaq ünsiyyət dili problemi ilə bağlı türkoloji arenada görüləcək işlər çoxdur və akademik T.Hacıyevin bu irihəcmli əsəri də həmin problemin həlli yolunda görüləcək işlərə gur işıq tutur. Tədqiqatçı demək olar ki, həmişə türk dünyasının diqqət mərkəzində olmuş, onun sadə dildə yazdığı bu əsərinin tezislərindən yüzlərlə tədqiqatçı istifadə edib yüksək dəyərləndirmişlər ki, bu da Azərbaycan türkoloquna verilən yüksək qiymət kimi səciyyələndirilməlidir.

Emil Zadayev

Baku State University

PhD candidate

sheyxzade1@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-6015-2853>

Integration of Objective and Subjective Nationalism in the Formation of National Values of Azerbaijan

Keywords: national identity, objective nationalism, subjective nationalism, westernization, globalization

Açar sözlər: Milli kimlik, obyektiv millətçilik, subyektiv millətçilik, qərbləşmə, qloballaşma

The national identity of Azerbaijan is shaped by a multitude of factors, including historical heritage, cultural diversity, political reality, and globalization processes. In this context, the methodological analysis of two approaches to understanding nationalism – objective and subjective – is crucial for better comprehending and structuring the processes of forming national values (Smith, 2001).

Objective nationalism focuses on characteristics such as ethnic affiliation, language, culture, and territorial integrity, while subjective nationalism emphasizes citizens' perceptions and consciousness, forming national identity through political will and collective consciousness. In the context of modern globalization and westernization, it is important to examine how these approaches can protect and integrate Western universal values into Azerbaijan's political culture without compromising its national characteristics.

Objective nationalism in Azerbaijan is rooted in its rich historical and cultural heritage, which includes the legacy of

Caucasian Albania, Islamic civilization, and the traditions of medieval Azerbaijani states. These elements play a crucial role in shaping national identity and serve as a foundation for societal consolidation. Objective elements such as a common language, culture, and traditions act as important markers of national affiliation and provide a stable basis for national consciousness (Smith, 2001). A key aspect of objective nationalism is the nation's attachment to a specific territory. For Azerbaijan, this is particularly significant in the context of the Karabakh conflict, where territorial integrity stands as a central element of national identity and a symbol of the struggle for sovereignty.

Unlike objective nationalism, subjective nationalism in Azerbaijan focuses on the perception and consciousness of people regarding the nation. Azerbaijani identity includes the awareness of multinationalism and multiculturalism, which has become one of the key characteristics of the country's political culture. Regardless of ethnic or religious affiliation, Azerbaijani citizens see themselves as part of a unified nation, which forms a subjective identity based on shared political will and patriotism. An important element of subjective nationalism is the emphasis on civic loyalty and political identity, which in Azerbaijan is supported through state programs aimed at promoting values such as secularism, tolerance, and patriotism (Yarovoy, 2020: 410-411).

Globalization and Westernization have a significant impact on Azerbaijan's political culture. Western universal values such as human rights, democracy, and the rule of law are gradually integrating into the political system and public consciousness. In this context, the model of objective and subjective nationalism can be used to protect and adapt Western values. Objective nationalism can contribute to preserving national identity amidst Westernization by adapting Western values

through the lens of national traditions and cultural characteristics (Kissau & O'Loughlin, 2018: 100).

For example, human rights and democratic principles can be adapted to the Azerbaijani cultural context, allowing the preservation of national identity while embracing Western values.

Subjective nationalism, on the other hand, focuses on political culture and civic identity, which can help integrate Western values without undermining national identity. Support for the concept of a civic state and multiculturalism in Azerbaijan promotes the acceptance of Western universal values such as human rights, democracy, and the rule of law, allowing for their adaptation without disrupting the core of national identity. Western values like pluralism and tolerance can be incorporated into Azerbaijan's political culture as important elements that contribute to national unity and resilience.

The model of objective and subjective nationalism is an effective tool for safeguarding and integrating Western universal values within the context of Azerbaijan's national identity. It is important to maintain a balance between these two approaches, considering both the need to protect cultural and ethnic foundations and the adaptation of civic and political values that ensure the development and resilience of the nation amidst globalization and Westernization. The state can play a key role in this process by supporting the adaptation and promotion of Western values through education, media, and cultural programs, ensuring that this process is organic and supported by society. Ultimately, the model of objective and subjective nationalism helps to better understand and develop Azerbaijan's national values, considering both historical and cultural factors as well as contemporary political and social realities.

References

1. Kissau, K., & O'Loughlin, J. (2018). Nationalism and National Identity: A Study of the Effects of Globalization and Regionalization. *Journal of International Studies*, 15(2), 99-118.
2. Smith, A. D. (2001). *Nationalism: Theory, Ideology, History*. University of Nevada Press.
3. Yarovoy, I. (2020). Multiculturalism and National Identity in Azerbaijan: Bridging the Gap Between Tradition and Modernity. *Central Asian Survey*, 39(3), 404-420.

Rübabə Məmmədova

Bakı Dövlət Universiteti

doktorant

rubabeabdulla@yahoo.com

<https://orcid.org/0009-0000-5555-3989>

Challenges In Court Practice: Addressing Forced Labor And Labor Exploitation Cases

Keywords: forced labor, labor exploitation, human trafficking, international law

Açar sözlər: məcburi əmək, əməyin istismarı, insan alveri, beynəlxalq hüquq

The term “forced labor” is neither defined in the Palermo Protocol, nor in the ER CETS 197. The UN Agency, International Labor Organization (ILO), estimates that around 20.9 million people worldwide were victims of forced labor during the period between 2002 and 2011. This estimate includes victims of human trafficking for labor and sexual exploitation. Based on the ILO definition, domestic servitude, begging and other forms of slavery-type practices are included in the category of forced labor.

The states use the terms labor exploitation and forced labor as synonyms. Unfortunately, there are still very few court cases in comparison with the number of victims.

There are several relevant international instruments dealing with these terms. The International Covenant on Civil and Political Rights (Article 8), the 1930 ILO Convention concerning Forced or Compulsory Labor (Convention No. 29), and the 1957 ILO Convention concerning the Abolition of Forced Labor (Convention No. 105).

Forced labor is defined as: “all work or service which is exacted from any person under the menace of any penalty and for which the person has not offered himself voluntarily” FUSNOTA The ILO Forced Labor Convention of 1930.

According to the analysis of the case-law, many the deficiencies in the investigation, prosecution and adjudication are due to the lack of understanding of the legal concepts of THB, comparative practice and training.

Victims of forced exploitation are most frequently found in labor intensive and/or under regulated industries, such as: agriculture, domestic work, construction, mining, quarrying and brick kilns, manufacturing, processing and packaging. These are the industries that are characterized by ‘3D’ work – dangerous, difficult and dirty – and are often similar in their nature. They typically involve low pay and require low skill levels.

In many cases, courts have struggled to establish the elements of labor exploitation due to insufficient evidence of intent, substandard working conditions, or violations of labor legislation. For example, in the C.N. and V. v. France (2012) case, the European Court of Human Rights (ECHR) examined whether labor exploitation met the criteria of forced labor and servitude. The case highlighted the challenges of distinguishing labor exploitation from labor law violations.

Courts often find that the victim was not recruited for forced labor, and living conditions were deemed adequate. Instead, defendants have been found guilty of extortionate work discrimination. For instance, evidence demonstrated that the defendant exploited the victim’s lack of financial resources, limited understanding of local labor laws, and ignorance of employee rights.

The identification of trafficking for labor exploitation is further complicated by:

1. A lack of clear indicators distinguishing labor rights violations from trafficking offenses.

2. Insufficient training for judges, prosecutors, and inspectors on the intersection of labor law and human trafficking.

In some cases, international guidance has been critical. For example, the Crown Prosecution Service (UK) identifies coercion and /or deception as key proof elements in trafficking cases. However, many national legal systems lack such clarity, underscoring the importance of multidisciplinary training for legal professionals, labor inspectors, and immigration officers.

The vulnerability of migrants and refugees to trafficking remains a significant concern. In *Rantsev v. Cyprus and Russia* (2010), the ECHR stressed state obligations to protect victims of trafficking, including the identification and prevention of exploitation in vulnerable populations.

B. Narrow Interpretation of “Conditions Contrary to Human Dignity”

In some instances, courts have narrowly interpreted what constitutes "conditions contrary to human dignity," leading to the dismissal of trafficking charges. For example, in a noted case (specific case reference needed), the court acquitted the accused of trafficking in human beings (THB) charges, reasoning that:

- Assistance and shelter provided to the victims were not intended for exploitation in degrading conditions.
- There was no evidence of coercion, abuse of power, or fraud.
- The employment conditions did not meet the threshold of slavery or servitude.

However, this interpretation overlooks international standards, including the 2002 EU Directive on Trafficking,

which stipulates that in cases involving minors, the means of exploitation (coercion, fraud) should be considered irrelevant.

Notably, courts have given evidential weight to circumstances such as:

- Restriction of the victim's movement.
- Withholding of wages or documents.
- Long working hours under oppressive conditions.
- Accommodation and living conditions violating human dignity.

The lack of clear policies or guidelines has led to inconsistent application of laws. The GRETA (Group of Experts on Action against Trafficking in Human Beings) recommendations stress:

- Expanding the powers of labor inspectors to investigate non-registered businesses and private homes.
- Proactively inspecting high-risk sectors (e.g., agriculture, construction, textiles, hospitality, and domestic work).
- Strengthening corporate liability provisions to include accountability for trafficking resulting from negligence or lack of supervision.

GRETA Recommendations

The GRETA reports highlight gaps in addressing labor exploitation. For example, in its 4th General Report, GRETA noted:

“Trafficking for labor exploitation is not properly recognized in practice, and the lack of appropriate policies contributes to the low number of identified victims. Labor inspections in high-risk sectors such as agriculture, construction, and domestic work must be strengthened to mitigate future demand for exploitative services.”

Furthermore, states should implement measures ensuring corporate liability for trafficking cases linked to business operations. This includes holding businesses accountable for

trafficking resulting from a lack of supervision or control, as noted in several GRETA recommendations.

The UN Guiding Principles on Business and Human Rights also provide essential guidelines for states and businesses to prevent, address, and remedy human rights abuses related to labor exploitation.

Samirə Rəhimova
AMEA, Tarix və Etnologiya İnstitutu
dissertant
samire.rahimova@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0001-8557-6302>

Müsəlman əyalətləri rəisliyi tərkibində Qarabağ əyaləti (1822-1827-ci illər)

Açar sözlər: QAKA, Qarabağ, A.P.Yermolov, Rus-Qacar müharibəsi, təbii ehtiyatlar

Keywords: ACAC, Karabakh, A.P.Yermolov, Russo-Qajar war, natural resources

1822-ci ilin sonları Qarabağ xanlığının ləğvi ilə Qarabağda yeni bir mərhələ başlandı. Qarabağ Müsəlman əyalətləri rəisliyi tərkibində Rusiya imperiyasının əyalətlərindən birinə çevrildi. Bu mərhələ 1842-ci ilə qədər davam etdi. 1842-ci ildən etibarən Qarabağda qəzalar yaradılmağa başlandı. 1844-cü ildən isə Qarabağ da daxil olmaqla rusların Qafqazda işğal etdiyi ərazilər yeni yaradılmış Qafqaz canişinliyinə tabe edildi. Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktlarının (Bundan sonra QAKA – S.R.) VI, VII, VIII və IX cildlərində 1822-ci ilin sonlarında mərkəzi Şuşa şəhəri olmaqla yaradılmış Qarabağ əyaləti barədə geniş məlumatlar vardır. Qeyd edək ki, QAKA-nın 6-cı cildi Aleksey Petroviç Yermolovun (1816-1827), 7-ci cildi Paskeviç İrəvanskinin (1827-1831), 8-ci cildi Baron Qriqori Vladimiroviç I Rozenin (1831-1837), 9-cu cildinin I hissəsi Yevgeni Aleksandroviç Qolovinin (1838-1842), II hissəsi isə Aleksandr İvanoviç Neydqardtın (1842-1844) Qafqazda rus qoşunlarına komandanlıq etdiyi dövrü əhatə edir. Xüsusilə də A.P.Yermolovun fəaliyyəti dövrünü Qarabağ tarixində dönüş dövrü olaraq qiymətləndirmək olar.

Birincisi, o ilk olaraq Qarabağda xanlıq hakimiyyətini ləğv etməklə yanaşı, dövlətçilik statusunun nişanəsi olan yerli pul-lardan istifadəni də qadağan etmişdir. Qarabağın sonuncu xanı Mehdiqulu xanın Qacarlara sığınması, 1826-1828-ci illər Rus-Qacar müharibəsi nəticəsində imzalanmış Türkmənçay müqaviləsi xanlıqda istər sosial-iqtisadi (ərzaq böhranı, daxili sabitliyin pozulması, əhali yerdəyişmələri), istərsə də siyasi vəziyyəti daha da gərginləşdirmişdir. Hətta A.P.Yermolov xanlıqda vəziyyətə nəzarət üçün şəxsən ora səfər etmişdir.

A.P.Yermolovun Qarabağda xristian əhalinin varlığını müəyyən edib bu istiqamətdə necə addımlar atacağına dair tədbirlər planı hazırlamaq üçün 1823-cü ildə siyahıyaalınma aparılmasına göstəriş vermişdi. Mogilevski və polkovnik Yermolovun general A.P.Yermolova göndərdiyi 2 may 1823-cü il tarixli 22 Nöli raportda 1823-cü ildə Qarabağ əyalətində 9.073 vergi verən, 9.490 vergi verməyən (cəmi-18.563) ailənin yaşadığı göstərilmişdir. Yermolov müharibə nəticəsində Qarabağda boşalan müsəlman əhalinin yerini təbii olaraq ermənilərlə doldurmağa çalışırdı. Onun Mədətovun simasında ermənilərə olan etimadı tam idi. Təsadüfi deyil ki, Yermolov Mədətova qısa müddətdə Rus-Qacar müharibəsinin ikinci mərhələsindən zərər çəkmiş erməniləri mükafatlandırmağı, onlara zərər vurmuş şəxsləri isə cərimələməyi tapşırırmışdı.

A.P.Yermolov Qarabağın təbii ehtiyatlarından (mis, dəmir, ipək, boya, tütün, dəri, balıq, pambıq, meyvə və s.) xammal mənbəyi kimi istifadə etmək üçün tədbirlər görürdü. Mogilevski ilə polkovnik Yermolovun general A.P.Yermolova 2 may 1823-cü il tarixli raportunda Qarabağda müxtəlif təsərrüfat sahələri üzrə gəlirlərin ümumi məbləği qeyd olunurdu. Zərbcə, yəni pul zərbi üzrə 47.165 rubl xanlıq pulu (x.p.), marenaya görə 1.428 rubl 57 qəpik rus pulu (r.p.), qırmızı boyaya görə 4.444 rubl 44 qəpik (r. p.), sabuna görə 1.400 rubl (x. p.), dəri istehsalına görə 500 rubl (x.p.), Mehdiqulu xana aid

bağlara görə 1.000 rubl (r. p.), polkovnik Cəfərqulu ağaya aid bağlara görə 1.000 rubl (x. p.), mağazalardan 424 rubl (x. p.), ipək istehsal edən ustalardan 236 rubl (x. p.), Əsəd bəyin qəssabxanasından 6.000 rubl (x. p.), kapitan Rüstəm bəy və onun qardaşı kapitan Hacı ağalar bəyə aid mülklərdən 10.000 rubl (x. p.) olmaqla cəmi 66.725 rubl xanlıq pulu və 21.484 rubl 36 qəpik rus pulu gəlir əldə edilirdi.

Yermolovun Qafqazda komandanlığı dövründə əhalinin ayrı-ayrı kəndlər və ya sahibkarlar arasında bölgüsü də maraqlıdır. Yermolova təqdim edilmiş raportda bəzən mahallar, bəzən də şəxslər üzrə ailələrin sayını verilmiş və bölgü bu cür aparılmışdır: “Şuşa, Xan ailəsinə aid mülklərdəki ailələr, poruçik Gülməmmədə aid ailələr, Sisyan, Dəmirçisal mahalları, kapitan Uğurlu bəyə aid mülkdəki ailələr, Kūparə mahalına, knyaz Mədətov, kapitan İsmayıl bəy, Hacı Ağalar bəy, poruçik Səfərəli bəy mülklərinə, Bərgüşad mahalına, Bağabürd mahalına, polkovnik Xanlar ağa, kapitan Rüstəm bəy mülklərinə, Məmməd Əli bəyin idarə etdiyi Kəbərli mahalına, Tatev mahalına, Əsəd bəy mülkünə, Kapitan Mirzəlibəy idarəsində olan Kəbərli mahalına, Cavanşir, Talış, Xaçın, Kolanlılar, Çiləbyurd, Xırdapara Dizaq, Püsyən, Dizaq Cavanşir, Otuziki, İyirmidörd, Qaraçorlu, Vərəndə, Dizaq mahallarına, polkovnik Cəfərqulu ağaya, Mehdiqulu xana aid mülklərdəki və Acanan türk mahalına aid ailələr”.

A.P.Yermolov Qafqazda komandanlıq etdiyi dövrdə Qarabağda idarəçiliyi erməni Mədətova tapşırır. Hətta Qacarlarla danışıqlarda ondan vasitəçi kimi istifadə edir və yeri gəldikcə Mədətova təlimatlar verirdi. Knyaz Mədətov da öz növbəsində Qarabağdakı vəziyyətlə - xüsusilə də əhali yerdəyişmələri ilə bağlı çar zabitlərini tanış edirdi.

A.P.Yermolovun diqqətdə saxladığı məsələlərdən biri də Qarabağda mülk məsələləri idi. Xəmsə mülklərindən Gülüstən mülkiyyətinə aid Bəylər ailəsinin Qarabağda bir neçə kəndə

varislik iddiası irəli sürməsi Yermolov tərəfindən qəbul edil-məmiş və buna səbəb kimi də hər hansı bir sənədin olmaması göstərilmişdir. Ümumiyyətlə Yermolovu bu və ya digər şəxs-lərin, o cümlədən də Mədətovun Qarabağdakı mülk iddiaları bir xeyli məşğul etmişdir

Bütövlükdə QAKA-nın VI cildində A.P.Yermolovun döv-ründə Qarabağın tarixinə dair mühüm məlumatlarla zəngindir. Bu məlumatlardan Qarabağda xanlıq sonrasında idarəçilikdə vəziyyət, xanlıqda mülk məsələləri, əhali siyahıyaalınması, mülklərin taleyi, Qarabağda Mədətovun simasında ermənilərə üstünlüklər verilməsinə çalışılması, Rus-Qacar müharibəsinin Qarabağ üçün ümumi nəticələrinə nəzər salmağa çalışdıq. Məlum oldu ki, Qarabağda xanlığın ləğvinə baxmayaraq xan-lıqla bağlı məsələlərin nizama salınması kifayət qədər zaman almışdır.

Səfa Abadova
Gəncə Dövlət Universiteti
dissertant
abadova.sefa@mail.ru

Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin funksional sintaksis problemləri

Açar sözlər: sintaksis, funksional sintaksis, Azərbaycan dili, qrammatik quruluş, sintaktik quruluş

Keywords: syntax, functional syntax, Azerbaijani language, grammatical structure, syntactic structure

Sintaksis hər bir dilin qrammatik sistemində əsas yer tutur, fikir mübadiləsinə xidmət edir, obyektiv reallıqla əlaqəli olur. “Qrammatikanın bir şöbəsi kimi sintaksis sözlərin söz birləşmələri və cümlələr şəklində birləşməsi qaydalarından bəhs edir. Sintaksis dilin qrammatik quruluşu haqqında elm olmaq etibarilə sintaktik vahidlər sistemini (söz birləşmələri, sadə cümlə, mürəkkəb cümlə, mürəkkəb sintaktik bütövlər), sintaktik vahidlərin qurulmasını və bağlanma vasitələrini öyrədir. Sintaksis söz birləşmələri, cümlələr və sintaktik bütövləri əhatə edir” (Abdullayev, Seyidov, Həsənov, 2007).

Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin funksional sintaksis məsələlərinə dilin sintaktik strukturunun ünsiyyət prosesindəki funksiyaları, forma və məna vəhdəti baxımından sintaktik vahidlər sistemini müəyyən edən qeyri-ənənəvi konsepsiya əsasında təhlil etmək təcrübəsi, sintaksisin predmeti və metodu, sintaksisdə funksiya, forma və məna, sözlərin sintaktik formaları, cümlənin struktur və semantik komponentləri, cümlənin modeli və tipik mənası, dildə və nitqdə cümlə, sözlərin sintaktik formaları sintaksisin ilkin vahidləri kimi, sözlərin sintaktik

əlaqələri, sözlərin sintaktik xüsusiyyətləri, sözlərin sintaktik formalarının xüsusiyyətləri, əlaqələrin növləri.

Funksional sintaksislə bağlı tədqiqatlar aparan Q.Zolotova müasir rus dilinin inkişafı prosesində sözlərin sintaktik formalarının funksional növlərinin əlaqəsi, nitq hissələrinin sintaktik formaları, dildə cümlə, cümlənin predikativ oxu, modallıq kateqoriyası, şəxs kateqoriyası, zaman kateqoriyası, cümlənin sintaktik sahəsi, cümlənin sintaksisində paradigmatik münasibətlər məsələsi, cümlə nümunələrinin qrammatik dəyişiklikləri, modellərin struktur və semantik modifikasiyası kimi məsələləri araşdırmışdır (Zolotova, 1973).

Bundan əlavə, funksional sintaksis sahəsində sintaktik modellərin sinonimliyi, təchizat modellərinin paylanması və mürəkkəbləşməsi, sintaktik modellərinin qarşılıqlı əlaqəsi, cümlə sintaksisində səbəb əlaqəsi, sözlərin sintaktik formalarının tipologiyasına dair, sözlərin sintaktik formaları və cümlə komponentləri, cümlə quruluşunda tarixi dəyişikliklərlə bağlı bəzi müşahidələr, sadə və mürəkkəb cümlə, nitqdə cümlə, cümlə və nitq konteksti, cümlənin nitq funksiyaları, cümlənin tərkib-sintaktik (“aktual”) bölgüsü, onun ifadə vasitələri, kommunikativ nitqin növləri haqqında, cümlələrin aktual və qrammatik bölgüsü, cümlələrin faktiki bölgüsü və sözlərin ekspressiv-semantik seçimi kimi məsələlər də araşdırılır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev, Ə., Seyidov, Y., Həsənov, A. (2007). *Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis*. “Şərq-Qərb”.
2. Zolotova, G.A. (1973). *Ocherk funktsional'nogo sinaksisa russkogo yazyka*. Nauka.

Rubaba Mammadova

Baku State University

PhD candidate

rubabeabdulla@yahoo.com

<https://orcid.org/0009-0000-5555-3989>

Impact of ECtHR Judgments on National Legal Systems: A Focus on Azerbaijan

Keywords: *European Court of Human Rights (ECtHR), Azerbaijan's legal system, ECHR compliance, Human rights violations, Procedural law reforms*

Açar sözlər: *Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi (AİHM), Azərbaycanın hüquq sistemi, AİHM-ə uyğunluq, İnsan hüquqlarının pozulması, Prosessual hüquq islahatları*

The European Court of Human Rights (ECtHR) has played a transformative role in shaping national legal systems by enforcing compliance with the European Convention on Human Rights (ECHR). This paper examines the impact of ECtHR judgments on Azerbaijan's legal system, exploring how the Court's decisions influence procedural law, safeguard fundamental rights, and highlight systemic deficiencies. While Azerbaijan has made significant strides in aligning its legal framework with ECHR standards, challenges remain in ensuring effective implementation, particularly in areas such as the right to a fair trial, freedom from torture, and addressing unreasonable delays in judicial proceedings.

The Court ensures the protection of Convention rights through various nuanced and context-specific approaches. While its operations adhere to uniform jurisdictional rules and procedures, its functions adapt significantly across different Convention provisions and national contexts. The Court

assumes multiple roles: (1) a High Cassation Court in procedural matters, (2) an international watchdog addressing severe human rights violations and systemic failures in the rule of law, and (3) a constitutional interpreter of rights when refining qualified rights under Articles 8–11 and 14 of the ECHR.

The Court's influence is particularly prominent in the realm of civil and criminal procedural law, driven by three key factors. Firstly, in many civil law jurisdictions across Europe, procedural frameworks are traditionally based on the accusatorial model, differing from the adversarial system prevalent in Anglo-Saxon common law. Through its jurisprudence on Articles 5 and 6 of the ECHR, the Court has highlighted issues in civil law systems, such as a lack of impartiality, insufficient transparency during pre-merits stages, and the concentration of multiple functions within a single authority during trial phases. These aspects, which align more closely with adversarial principles, have been criticized by the Court. Scholars like John Jackson have observed that the Court is shaping a novel “participatory model” that bridges the classic procedural dichotomies. However, implementing the Court’s procedural recommendations often necessitates substantial judicial reforms, leading to resistance among States.

Secondly, although the Convention does not explicitly enshrine the right to peaceful enjoyment of property, the Court has interpreted the procedural safeguards under Article 6(1) ECHR expansively, effectively addressing this gap. Such broad interpretations have extended the scope of civil rights but have faced pushback from countries like Austria, Switzerland, and Germany, where legislative frameworks were challenged by these judicial developments.

Lastly, the Court's focus on procedural rights for defendants reflects a broader shift in international law.

Following an initial emphasis on substantive rights, the global legal community has increasingly prioritized procedural guarantees and the enforcement mechanisms of domestic institutions. Since the 1970s, both academics and judiciary bodies have worked to elevate procedural standards, signifying a broader expansion of judicial authority. The ECtHR has played a pivotal role in spearheading this trend, influencing nations to adopt legislative measures aimed at reducing trial delays and improving procedural fairness, as seen in Austria, France, Germany, Italy, Poland, and Slovakia. Despite these reforms, it remains uncertain whether the outcomes will align with the high standards set by the Court.

Across all surveyed States, the majority of violations identified by the ECtHR pertain to guarantees under Article 6 of the ECHR, particularly the right to a fair trial. A key concern is the widespread failure to ensure that trials are conducted within a reasonable timeframe. Ironically, as the ECtHR itself faces significant delays in its proceedings, its authority to demand timely justice from Contracting States risks being undermined. As Lord Woolf aptly remarked, “If justice delayed is justice denied, then a substantial portion of the ECtHR’s applicants – many of whom suffer severe rights violations—are effectively denied the justice they seek.” Given the heavy caseload and delays in addressing complaints, the argument that the Court struggles to handle urgent human rights issues in States with poor rights records, such as Russia, Turkey, and Ukraine, is difficult to dispute.

Violations of the right to life (Article 2 ECHR) and freedom from torture and inhuman or degrading treatment (Article 3 ECHR) are considered the most egregious breaches of the Convention. In every surveyed State, the Court has adjudicated claims under these provisions, though compliance levels vary significantly. For some countries, such as Ireland,

Norway, and Slovakia, no violations of Articles 2 or 3 have been found. In contrast, States like Austria, Germany, Italy, Spain, and Switzerland have had isolated violations, while Belgium, Poland, and Sweden have recorded only two breaches each. These cases typically address issues such as prison conditions, food provisions, and detention searches, and are generally not indicative of systemic problems in these countries.

Other States face more significant challenges. For example, Greece (5 violations), the Netherlands (8), and France (10) represent intermediate levels of non-compliance. Meanwhile, Ukraine (16), the UK (21), and Russia (34) report higher figures. Turkey stands out with 230 violations and 91 friendly settlements, underscoring persistent systemic issues.

The Court's jurisprudence under Article 3 has shed light on troubling conditions in detention centers and prisons in several countries, including France, Greece, Italy, Turkey, Russia, and Ukraine. These situations, often overlooked by domestic authorities, have prompted the Council of Europe to monitor them closely and push for improved standards. Serious issues also arise in the conduct of law enforcement authorities. For example, in countries such as Greece and Italy, violations of Articles 2 and 3 disproportionately impact marginalized groups, including immigrants and Roma communities.

In States with severe human rights concerns, such as Turkey and Russia, the Court faces politically sensitive conflicts, including Turkey's handling of Kurdish separatists, the rights of Greek Cypriots, and military-civilian tensions, as well as Russia's actions in Chechnya, including state-sanctioned violence and forced displacements. These States often view human rights norms as foreign impositions and show limited commitment to democratic pluralism and the rule of law.

The ECtHR's ability to address these deep-rooted issues is constrained, with frequent non-compliance by States such as Russia, Turkey, and Ukraine undermining the effectiveness of the supervisory system. Despite these challenges, the Court continues to play a critical role in promoting accountability, particularly in cases where States fail to investigate or address credible allegations of serious rights violations. These cases highlight the ECtHR's dedication to bridging accountability gaps in domestic systems, even in the face of significant resistance.

The ECtHR serves as a cornerstone of the European human rights system, offering an external mechanism to ensure adherence to the ECHR. By addressing violations and issuing judgments, the Court not only provides redress to victims but also compels States to reform their legal systems. For Azerbaijan, a relatively recent member of the Council of Europe, the ECtHR's influence is especially significant in fostering the rule of law and safeguarding individual rights.

Azerbaijan has made significant progress in aligning its legal framework with the ECHR, but challenges persist, particularly in ensuring the effective implementation of judgments. Azerbaijan's legal system, rooted in the civil law tradition, has faced criticism for a lack of impartiality, insufficient transparency, and prolonged judicial processes, particularly in areas related to Articles 5 (right to liberty and security) and 6 (right to a fair trial). The Court has repeatedly emphasized the need for timely proceedings, highlighting the principle that "justice delayed is justice denied."

In 2023 alone, the ECtHR dealt with 732 applications concerning Azerbaijan, declaring 655 inadmissible or struck out. Of the 40 judgments delivered, 38 found at least one violation of the ECHR. These violations often relate to

procedural delays, insufficient protection of vulnerable groups, and inadequate safeguards during detention.

Azerbaijan can draw valuable lessons from the ECtHR's broader jurisprudence. The Court's rulings on unreasonable delays in judicial proceedings across Europe emphasize the importance of procedural efficiency. Reforms in countries such as Italy and Poland, which have successfully reduced trial lengths, provide models for Azerbaijan to emulate.

Furthermore, the ECtHR's emphasis on protecting vulnerable groups, such as detainees and ethnic minorities, underscores the need for inclusive legal reforms. Azerbaijan's efforts to improve detention conditions and address systemic discrimination against ethnic minorities, such as Lezgins and Talysh, align with these principles but require further strengthening. The ECtHR has played a pivotal role in shaping Azerbaijan's legal system by identifying gaps in compliance and fostering reforms.

Sustained efforts to enhance compliance with ECHR standards will not only benefit individual rights but also contribute to the broader goal of building a resilient and just legal system. The ECtHR's role in overseeing Azerbaijan's compliance with the ECHR continues to be vital in fostering legal reforms and promoting the rule of law in the country. However, Azerbaijan must address the ongoing challenges in its legal system to ensure that its commitments to human rights are fully realized in practice.

Nuranə Qocayeva
ADPU-nun nəzdində ADPK
qocayevanurane@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0002-1692-1018>

Təhsildə Süni intellekt alətlərindən istifadənin perspektivləri

Açar sözlər: süni intellekt, təhsildə süni intellekt alətləri, təhsil

Keywords: artificial intelligence, artificial intelligence tools in education, education

Son illərdə təhsildə ümumtəhsil təcrübəsini təkmilləşdirmək üçün müasir texnologiyaların və təcrübələrin daxil edilməsi tendensiyası artmaqdadır.

Təhsildə süni intellekt və ondan istifadənin faydaları araşdırılıb. Bu iş tədqiqatçının yerli və beynəlxalq ədəbiyyatda əldə edilə biləcəyi mənbələrlə məhdudlaşır.

Süni intellekt, müəyyən edilmiş vəzifələri yerinə yetirmək üçün insan beynini təqlid edən və tapşırıq nəticəsində əldə edilən təcrübələr sayəsində rekursiv şəkildə özünü təkmilləşdirə bilən sistemlər adlanır.

Süni intellekt termini ilk dəfə McCarthy və başqaları tərəfindən 1955-ci ildə yay məktəbi tədqiqat layihəsində istifadə edilmişdir. Bu layihə elə hazırlanmışdır ki, hər hansı öyrənmə və ya zəkanın digər aspektləri prinsipcə onu təqlid etmək üçün maşından hazırlana bilər. Süni intellektin maşında tətbiqinin başqa bir alimin təkcə kompüter elmləri sahələrinin əsasını qoymamış, həm də süni intellekt inkişaflarının fəlsəfi aspektlərini araşdıran Alan Turing olduğu ifadə edilə bilər.

Süni intellekt anlayışı ilk istifadə edildiyi 1955-ci ildən həll ediləcək problemin vəziyyətindən asılı olaraq müxtəlif alt

sahələrə bölünmüşdür. Bunlar: Süni neyron şəbəkələri (ANN), qeyri-səlis məntiq, simulyasiya edilmiş ekspert sistemləri, kompüter görmə, genetik alqoritmlər, nitqin tanınması, xaosik qəlibləmə və robototexnika. Bütün bu alt qollar həyatımızda istifadə etdiyimiz bir çox texnoloji vasitələrin infrastrukturunu təşkil edir və bu alətlər insanların həyatını asanlaşdırır.

Alimlər süni intellekt vasitələrini dünyada təhsili təkmilləşdirmək üçün bir çox maraqlı inkişafлар təqdim etsə də, hələ də istifadənin ilk mərhələsində olduğunu söyləmək olar. Qeyd etmək olar ki, süni intellekt vasitələrinin təhsil müəssisələrində uğurlu tətbiqi üçün daha çox sınaq və araşdırmalar tələb olunur. Ədəbiyyatda qeyd edildiyi kimi, bəzi süni intellekt tətbiqləri təhsil sahəsində istifadə olunsa da, bu tətbiqlərin istənilən səviyyədə istifadə edilmədiyini söyləmək olar. Ədəbiyyatda bəhs edilən süni intellektin faydaları nəzərə alındıqda, süni intellektə əsaslanan təhsilin tətbiqinin daha faydalı ola biləcəyi düşünülür.

Süni intellekt təhsil haqqında düşüncə tərzimizi dəyişdirmək potensialına malikdir. Fərdləşdirilmiş öyrənmə alqoritmlərindən tutmuş virtual və genişləndirilmiş reallığa qədər, süni intellektlə işləyən alətlər və texnologiyalar tələbələrin öyrənmə təcrübəsini artırmağa kömək edir.

Sınıfdə süni intellekt tətbiqlərinin bələdçisi olan müəllimlərin yetişdirilməsi də vacibdir. Süni intellekt tətbiqləri tamamilə texnologiyaya əsaslandığı üçün müəllimin maarifləndirilməsi texnologiyadan istifadənin daha effektiv tətbiqinə imkan verəcək. Xüsusilə də yaşadığımız pandemiya dövründə məktəblərin bağlanması və distant təhsilə keçid süni intellektin dəstəklənən təhsilə daha çox əhəmiyyət verdiyini ortaya çıxardı. Müəllimlərin bu mövzuda davamlı olaraq özlərini təkmilləşdirmələri və təhsilin arzu olunan şəkildə həyata keçirilməsi üçün tələbələrə dəstək olması vacibdir. Mövzu ilə bağlı araşdırmalarda süni intellektin təhsilə verdiyi töhfələrin çox

əhəmiyyətli olduğu ifadə edilir. Ona görə də tələbələr süni intellektlə nə qədər tez tanış olsalar, təhsilin keyfiyyəti bir o qədər yüksək olar. Xüsusilə Təhsil Nazirliyimiz tərəfindən uşaq bağçasından bəri süni intellekt tətbiqlərindən istifadə edilməsi təhsilin hər mərhələsinin süni intellekt köməyi ilə izlənilməsinə təmin edəcək və hər hansı öyrənmə əskikliyinə dərhal müdaxilə ediləcək. Bundan əlavə, şagirdlərin bağçadan bəri inkişafını nəzərə alaraq onların hansı sahələrə daha çox meyilli olduğunu müəyyən etmək mümkün olacaqdır.

Şagirdlərin 21-ci əsr bacarıqları adlandırılıla bilən bacarıqlara (həyat və peşə bacarıqları, öyrənmə və yenilənmə bacarıqları, informasiya mediası və texnologiya bacarıqları) yiyələnməsi daha asan olacaq və bu bacarıqlara malik tələbələr gələcəkdə ölkələrin inkişafına kömək edəcəklər.

Bu çərçivədə, süni intellekt tətbiqlərinin təhsildəki faydaları nəzərə alınaraq, məktəblərin süni intellekt dəstəkli təhsilə keçməsi təklif edilir. Məktəb müdiri özünü bu istiqamətdə inkişaf etdirməli, müəllimlərə rəhbərlik edəcək biliyə malik olmalıdır. Bu səbəbdən məktəb rəhbərlərinə bu mövzuda lazımı məlumatları əldə edə bilmələri üçün qulluqçu təhsili verilməsi tövsiyə olunur. Bundan əlavə, müəllim və tələbələrə süni intellektin əhəmiyyəti, faydaları və lazımı proqramlardan necə istifadə etmək barədə kurslar keçmək lazımdır.

Beləliklə, ehtiyacları tam ödəyə bilən süni intellekt öyrənmə proqramlarının hazırlanmasına nail olmaq olar. Demək olar ki, belə bir modulun hazırlanmasında tələbələrin ideyalarından istifadə etmək süni intellekt tətbiqini daha faydalı edə bilər. Bu çərçivədə, süni intellekt tətbiqlərinin təhsildəki faydaları nəzərə alınaraq, məktəblərin süni intellekt dəstəkli təhsilə keçməsi təklif edilir. Məktəb müdiri özünü bu istiqamətdə inkişaf etdirməli, müəllimlərə rəhbərlik edəcək biliyə malik olmalıdır. Bu səbəbdən məktəb rəhbərlərinə bu mövzuda lazımı məlumatları əldə edə bilmələri üçün qulluqçu təhsili verilməsi

tövsiyə olunur. Bundan əlavə, müəllim və tələbələrə süni intellektin əhəmiyyəti, faydaları və lazımı proqramlardan necə istifadə etmək barədə kurslar keçmək lazımdır.

Tədqiqatçıların və tərtibatçıların təhsildə süni intellekt potensialını tədqiq etməyə davam etmələri və bu tip texnologiyanın inkişafı və mövcud təhsil sistemində tətbiqi ilə bağlı yarana biləcək problem və narahatlıqları həll etmək üçün işləmələri vacibdir.

Süni intellekt proqramlarını inkişaf etdirən şirkətlər, nəhayət, proqram təminatına yönəlmiş qurumlardır. Bu səbəbdən bir məktəbin və ya bütövlükdə təhsil sisteminin çatışmazlıqlarını və xüsusi elementlərini tam bilmədikləri üçün əsas ehtiyac və istəklərini qarşılıyaacaq süni intellekt tətbiqlərini inkişaf etdirmələri çətin olacaq. Təhsil sektoru ilə süni intellekt tətbiqlərini inkişaf etdirən qurumlar arasında inkişaf etdirilə biləcək əməkdaşlıqlar bu çatışmazlığı aradan qaldırmağa kömək edə bilər. Ona görə də təhsil sektoru ilə bu qurumlar arasında əməkdaşlığın artırılması tövsiyə olunur. Beləliklə, ehtiyacları tam ödəyə bilən süni intellekt öyrənmə proqramlarının hazırlanmasına nail olmaq olar. Demək olar ki, belə bir modulun hazırlanmasında tələbələrin ideyalarından istifadə etmək süni intellekt tətbiqini daha faydalı və səmərəli edə bilər.

Xalidə Rəhimova

Lənkəran Dövlət Universiteti

dissertant

qumu_88@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0005-1599-3433>

Hüseynbala Mirələmovun hekayələrində ideya-məzmun xüsusiyyətləri

***Açar sözlər:** ədəbi mühit, hekayə janrı, müharibə, ictimai mühit, cəmiyyət*

***Keywords:** literary environment, store genre, war, public environment, society*

1960-1990-cı illər Lənkəran ədəbi mühitinin yetişdirdiyi, sonralar Azərbaycan və dünya miqyasında tanınmış sənətkarlardan biri də Hüseynbala Mirələmovdur. Biz burada yazıçının Lənkəranda yaşadığı və yalnız tədqiq etdiyimiz dövr ərzində yazdığı əsərləri üzərində dayanacağıq.

1961-ci ildə Lənkəranda çıxan “Leninçi” qəzetində dərc etdirdiyi “Bir tikə çörək” adlı hekayəsi ilə ədəbiyyata gələn, yaradıcılığında lirik-psixoloji ovqat həmişə üstünlük təşkil edən H.Mirələmovun qəhrəmanları səmimi, xeyirxah, sarsıldıqları məqamlarda belə həyata, insanlığa inamını itirməyən insanlar, yazıçının özü isə həyat həqiqətlərinə sadıq, sözlə təbiətin və insanın daxili aləminin portretini məharətlə yaratmağı bacaran rəssam təxəyyüllü sənətkardır.

Bir çoxu mənsur şeiri xatırladan ilk hekayələrindən tutmuş ayrı-ayrı janrlarda yazdığı irihəcmli əsərləri də daxil edilməklə bütün yaradıcılığında “müasir olduğu qədər məsuliyyətli, məsuliyyətli olduğu qədər humanist sənətkar olan” (Cəfərov, 2014: 11) H.Mirələmov əsərlərində tamamilə fərqli münasibətlər və mətləblərdən bəhs etsə də, zamanla səsleşən milli və

ümumbəşəri problemlərə həmişə üstünlük vermiş, əxlaq və mənəviyyat məsələlərini daha çox milli dəyərlər baxımından şərh etmişdir.

“...Hansı mövzuda yazırsa-yazsın, cəmiyyət miqyasında düşünən, həyat materialını cəlbedici ədəbiyyat mətninə çevirməyi bacaran, son nəticədə vətəndaş-publisist sözünü ən müxtəlif tərzdə deməyi ilə fərdiləşdirən sistemli bir yazıçı” (Cəfərov, 2014: 3) olan H.Mirələmov 1990-cı illərə qədər, əsasən hekayələr yazmış, yazdıqlarının kitab halında çapına o qədər də həvəs göstərməmiş, əsərlərini “çap etdirməyə tələsməsə də, qələmini korşalmağa qoymamış, ədəbi prosesi izləyərək yaradıcılıq aləminin məziyyətlərini qavramağa daha çox üstünlük vermişdir”. Bu illərdə onun yalnız bir kitabı – “Tənha durna uşuşu” çap olunmuşdur.

H.Mirələmovun həyatı mövzuya həsr olunmuş, ərini müharibədə itirmiş xəstə, köməksiz Kübra xala və anasını aclığın əlindən qurtarmaq üçün hər cür fədakarlığa hazır olan yeniyetmə Məmmədin sıxıntılı həyatının olduqca səmimi təsviri olan “Bir tikə çörək” adlı ilk hekayəsinin “əsas mahiyyəti birinci növbədə ondan ibarət idi ki, çox gənc, hələ püxtələşməmiş bir qələmin məhsulu müəllifə böyük yaradıcılıq perspektivləri vəd edirdi”.

XX əsrin 60-90-cı illərində Lənkəran ədəbi mühitinin formalaşmasında Hüseynbala Mirələmovun rolu böyükdür. Onun ilk hekayələrində insan və cəmiyyət, insanın cəmiyyətdə yeri mühüm yer tuturdu, sonrakı hekayələrində təbiət və insan gözəlliyi, onlar arasında fəlsəfi vəhdət, həyat və tale üzərində lirik-fəlsəfi düşüncələr, insan kamilliyi, müasir gəncliyin inkişafında əxlaqi təmizlik, saf məhəbbət kimi motivlərin də yer aldığı görünür. Onun hekayələrindəki hadisələr, onların bədii təsviri oxucunu düşündürür, onun daxili aləminə nüfuz edir.

H.Mirələmovun ilk mətbu hekayəsi ilə olan “Bir tikə çörək”lə ilk kitabı arasında (“Tənha durna uçuşu”) iyirmi beş illik zaman məsafəsi var və yazıçı-ədəbiyyatşünas, ictimai xadim Elçinin ön söz yazdığı bu kitaba müəllifin tələblik illərində qələmə aldığı, onun artıq lirik-psixoloji üsluba malik bir yazıçı kimi püxtələşdiyini aydın şəkildə göstərən “İzlər” (1967), “Qasırğa tez keçdi” (1967), “Qara xal” (1968), “Son arzu” (1968), 80-ci illərdə yazdığı “Dəyirmanı gedən yol” (1982), “Ulduza doğru” (1984), “Tənha durna uçuşu” (1984), “Qayıtdı durnalar” (1984) və “Simuzər” (1985) hekayələri daxil edilmişdir.

Mənsur şəri xatırladan, ideya-məzmun xüsusiyyətləri ilə müəllifin ilk hekayəsi olan “Bir tikə çörək”lə səsləşən “İzlər” hekayəsi müharibə mövzusunda (Qəribli, 2016). Bu hekayədə tək ayaqlı Azər müəllim, hər iki qıçı dizdən kəsilmiş ata obrazlarını yaradan və bu obrazların çox böyük məharət və ustalılıqla təsviri ilə oxucuda müharibəyə qarşı nifrət oyadan müəllifin “Qasırğa tez keçdi” hekayəsindəki hadisələr dənizkənarı balıq vətənlərinin birində baş verir. Lirik-psixoloji ovqatı, poetik dili ilə diqqəti çəkən hekayənin qəhrəmanları Zəminə və Rəhim sonsuzluq ucbatından bir müddət bir-birlərindən ayrı düşən, lakin həqiqi məhəbbət və insani duyğularla biri digərinə bağlı insanlardır.

İdeyaca “Son arzu” hekayəsi ilə qismən də olsa səsləşən “Qara xal” qəmli bir ürəyin hekayəti, xeyirin şərhlə mübarizəsi, nəhayət, xeyirin şər üzərindəki təntənəsinin bədii təcəssümüdür. Hekayədə müharibənin cəmiyyətin və bəşəriyyətin həyatında yaratdığı fəlakətlər doktor Ümid Bədirov və Nahidənin məşəqqətli taleləri fonunda ümumiləşdirilmişdir.

H.Mirələmovun ilk hekayələrində insan və cəmiyyət, insanın cəmiyyətdə yeri, hər kəsin öz əməlinə görə Rəbbi tərəfindən mükafatlandırılması, yaxud da cəzalandırılması ideyası da mühüm yer tutur. “Son arzu” hekayəsindəki Elmar adamları

get-gələ salmaqdan zövq alan məmurların tipikləşdirilmiş obrazıdır. İctimai təminat şöbəsində müdir işlədiyi vaxt bir qocanı qanuni arayış üçün bir ay get-gələ salan Elmar ömrünün qürub çağında əkdidi toxumların bəhrəsini yeməkdədir. Qapısını açan, əhvalını soruşan kimsə yoxdur. Müəllifin qənaəti belədir ki, insan övladı Allahın ona bəxş etdiyi ömrü şərəflə yaşamaq, həyatda elə iz qoymalıdır ki, öləndən sonra rəhmətlə yad edilsin, çünki “əsl insanlar heç vaxt ölmür. Onların ömürlərinin davamı torpaq ömrüdür. Belə ömürlər torpağa qarışmış, torpağa çevrilib yaşayır. Torpaq ömrü isə əbədidir...”.

“Tənha durna uçuşu” hekayəsində Nəsimi, Gülgəz, Rəhim, Firəngiz, Əşrəf kimi insanların vaxtilə bitirdikləri orta məktəb xatirələri, habelə Xarüqə, Musa, Surxay, Tahirə, Ələkbər və s. müəllimlərin həyat yolu, yaradıcılıq fəaliyyətləri ilə bağlı bir aləm bədii lövhələrdə canlandırılır, oxucunun hissənə və zəkasına hakim kəsilir.

“Tənha durna uçuşu” hekayəsi böyük sosial-mənəvi ehtiva etdiyinə görədir ki, onu povest kimi də təqdim etmək olar və bu əsərin əsasında eyniadlı tərbiyəvi-əxlaqi filmin çəkilməsini təsadüfi saymaq olmaz (Qəribli, 2016).

H.Mirələmovun XX əsrin 60-80-ci illərində yazdığı mövzusu müharibə ilə bağlı hekayələrini nəzərdən keçirdikdən sonra belə bir halın şahidi oluruq ki, bu hekayələrdə “müharibə yaddaş kimi iştirak edir, daha doğrusu, müharibənin özü görünür, qara-qara kölgələri görünür ki, bu kölgələr müharibə başa çatandan sonra da kədərə, göz yaşlarına çevrilir (Qəribli, 2014).

Müharibə mövzulu kiçik hekayələrində müəllif bəşəri ideyaları ehtiva etməyə nail olur: müharibə dəhşətləri, yaşananların real hadisələrlə bağlılığı, insanın daxili hiss-həyəcanı, keçirdiyi təlatümlü hisslərlə təbiət arasında paralelizm, gələcəyə inam və s.

Hüseynbala Mirələmov Böyük Vətən müharibəsinin ağır acılarını yaşayan insanların keçirdiyi mənəvi iztirabları “İzlər”, “Dəyirmanı gedən yol”, “Qayıtdı durnalar” hekayəsində əks etdirmişdir. Bu hekayələrdə əsas obraz insanlara ölüm, fəlakət və ayrılıq gətirən müharibədir. Müharibə təkcə şəhərləri, kəndləri xarabaya döndərməmişdir, milyonlarla insanların qırğınlarına səbəb olmamışdır, həm də başa çatdıqdan sonra uzun illər yaddaşlardan silinməmiş, psixologiyalarda yaşamışdır.

Mirələmovun adını çəkdiyimiz hər üç hekayəsində məhz müharibənin mənəvi-psixoloji yaralarından söz açılır – “İzlər” hekayəsində müharibədən təkayaqlı qayıtmış Azər müəllim avtobusdan düşərkən müvazinətini saxlaya bilməyib yıxılır və bu, həmin hadisəni görən təhkiyəçiyə pis təsir göstərir. Onun atası da müharibədə iştirak etmiş, iki ayağını itirmişdir... (Mirələmov, 2005: 260-261).

Təbiət və insan gözəlliyi, onlar arasında fəlsəfi vəhdət, kamilliyə, ucalığa, paklığa çağırış motivləri H.Mirələmovun nəsrində başlıca məziyyətdir ki, bunun ən bariz nümunəsini müəllimin “Simuzər” hekayəsində görmək mümkündür.

Hekayədə təbiət obrazlarının canlı insan surətləri ilə qarşılaşdırılması, müqayisələr, paralellər aparılması oxucuda təbii bir ovqat yaradır və onu həyata, gerçək mühitə daha möhkəm bağlayır. H.Mirələmovun yaradıcılığı üçün xas olan yüksək mənəvi keyfiyyətlər, Vətən, torpaq, millət təəssübkeşliyi, əxlaqı təmizlik, saf məhəbbət duyğuları ədibin hekayələrində də öz bədii həllini tapmışdır. Bu mənada “H.Mirələmovun hekayələrini həyatın üzünü görən, əməlinə və zəkasına güvənən adamın həyat və tale üzərində lirik düşüncələri kimi də qiymətləndirmək olar” (Mirələmov, 1986: 3-4). İnsanın kamilliyi və saflığından, məhəbbətin aliliyindən, Vətən, torpaq, qəhrəmanların daxili aləmini açmağa yönələn problemlərdən

danışmaq və bunları önə çıxarmaq yazıçının haqqında bəhs etdiyimiz hekayələrinin başlıca ideya istiqamətini təşkil edir.

H.Mirələmov sənətkar mövqeyinin çətinləşdiyi, mürəkkəbləşdiyi bir dövrün aydın mövqeyə malik yazıçısıdır. Onu fərqləndirən başlıca cəhətlərdən biri də zamanının görkəmli yazıçıları ilə bir sırada dayanmağı bacarması, usanmadan, inadkar bir inamla, bağlıcası isə ilahi vergi olan istedadla yaradıcılıq axtarırları aparmasıdır. Bu, H.Mirələmovun təkcə bu günün yox, həm də gələcəyin yazıçısı olacağına təminat verir.

Çağdaş ədəbi prosesin yaradıcılıq ahəngi ilə nəfəs alan H. Mirələmov milli ədəbiyyatımızın yazıçısı, publisisti, dramaturqu səviyyəsinə milli tarixi taleyimizin ən ağırlı mövzusunda – Qarabağ mövzusunda yazmaqla yüksəldi. O, zamanın nəbzini tutaraq, Qarabağ mövzusunun prizmasından bütövlükdə Azərbaycanın tarixi taleyinə nəzər salmağı bacardı (Şəmsizadə, 2010: 76).

Hüseynbala Mirələmovun hekayələrində həyatın bədii fəlsəfəsini dərk etmiş insan görürük. Bu insan gerçəkliyi tanıyır, özünün mahiyyətini anlayır... Həyat, müharibə dəhşətləri və insani həqiqət! Onlar haqqında danışmaq bütün zamanlarda çətin olsa da, labüddür. H.Mirələmovun kiçik hekayələrindən tutmuş müharibə mövzusunə işıq salan istənilən həcmli əsəri bizə bu kədərli tabloların rəsmini çəkməkdə kömək edəcək. Ağrıdacaq, böyüdəcək və ən əsası, inandıracaq! (Qəməröva, 2021: 15).

H.Mirələmovun mənəvi-emosional təsiri, təlqin etdiyi mənə və ideya əsl fədakarlıq, xeyirxahlıq hissləri oyadır ki, bu da müasir gəncliyin tərbiyəvi inkişafında mühüm rol oynayır. Bu cəhəti ilə ədibin lirik, emosional hekayələrini onun ədəbi qələbəsi kimi qəbul etmək olar. Sənətin təsir gücü də elə bundadır.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov, N. (2014). *Hüseynbala Mirələmovun yaradıcılığı və ədəbi tərcümeyi-halı*. AzAtaM.
2. Qəribli, İ. (2016). *Hüseynbala Mirələmov: tarix və müasirlik*. Elm və təhsil.
3. Qəribli, İ. (2014). Sönməyən ocaq. Elm və təhsil.
4. Mirələmov, H. (2005). *Vicdanın cəzası*. “Nurlar” nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi.
5. Mirələmov, H. (1986). Tənha durna uçuşu. “Gənclik”.
6. Şəmsizadə, N. (2010). Yazıçı ömrünə uvertürə. “Təhsil”.
7. Qəmbərova, G. (2021). “Ədəbiyyat” qəzeti.

İlkanə Pənahova

ADPU-nun nəzdində ADPK

panahovae@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0003-3537-3619>

Virtual ünsiyyət

Açar sözlər: *ünsiyyət, internet, dil, rəqəmsal mühit, virtual mədəniyyət*

Keywords: *communication, internet, language, digital environment, virtual culture*

Berelson və Steiner ünsiyyəti belə təyin edirlər: “Ünsiyyət simvollarından istifadə etməklə informasiya, ideya, hiss, bacarıq və s. ötürülməsidir.” Teodorson bunu “Ünsiyyət simvollarından istifadə etməklə bir şəxsdən və ya qrupdan digərinə (və ya başqalarına) məlumat, ideya, münasibət, hisslərin ötürülməsidir” kimi tərif edir. Bu təriflərdən də anlaşıldığı kimi, ünsiyyət müəyyən vasitələrdən istifadə etməklə həyata keçirilən bir hərəkətdir. Bu alətlər təbii ola bilər (məsələn: dil, jest, mimika...) və ya insan əli ilə hazırlanmış kütləvi kommunikasiya vasitələri-radio, TV, internet, qəzet və s. Ünsiyyət tədqiqatları geniş mövzulara diqqət yetirsə də, əsasən ünsiyyət prosesində istifadə olunan təsir, ünsiyyət prosesi və alətlər üzərində cəmlənmişdir.

İnternet qısa tarixə malik olmasına baxmayaraq, dünyada geniş istifadə sahəsi qazanaraq imtiyazlı mövqə qazanmış bir kütləvi kommunikasiya vasitəsidir. İnternetdən ticarət, rabitə, əyləncə sektorlarında, hətta təhsildə və idarəetmə tətbiqlərində istifadə etmək mümkündür. İstifadə sahəsi günü-gündən genişlənən bu ünsiyyət vasitəsi ilə yeni ifadələr, ifadə nümunələri, simvollar və istifadə praktikaları da həyatımıza daxil olur. Bütün medialarda görünən bu proses internetə xas xüsusiyyətlər

də daşıyır. İnternet digər kommunikasiya vasitələrindən daha sürətli, daha çox sahəni əhatə edir və nisbətən aşağı qiymətə malikdir.

Bu bir həqiqətdir ki, yeni kommunikasiya texnologiyaları sahəsində bu sahə ilə bağlı tədqiqatların kommunikasiya nəzəriyyələrindən asılı olmayaraq texniki yanaşması sosial elmlər baxımından bəzi çatışmazlıqlar yaradır.

İnternet ünsiyyətində ingilis dili üstünlük təşkil edir? İnternet dili virtual ünsiyyətdən kənar gündəlik həyatda istifadə olunurmu? Kompüter ünsiyyətində istifadə olunan ifadələrə digər kütləvi informasiya vasitələrində də rast gəlinirmi?”

İnternetin inkişafı ilə Smiley adlı ASCII simvollarından ibarət şəkilli ifadələrlə insan üz formalarının yaradılması ilə yeni bir ünsiyyət tərzini ortaya çıxdı. İnkişaf edən texnologiyalarla birlikdə insanlar hər yerdə olduğu kimi internetdəki ünsiyyət mühitlərində də sürətə qənaət etmək üçün uzun ifadələr və cümlələr yerinə qısa və qarşılıqlı başa düşülən kodlardan istifadə etməyə üstünlük verirlər. Beynəlxalq kanallarda və otaqlarda üstünlük verilən dil ingilis dilidir. Bu vəziyyət həm də istər-istəməz anqlosakson mədəniyyətinin işarə və ifadələrini dövrüyyəyə gətirir.

İnternetin inkişafı ilə rəqəmsal mühitdə həyata keçirilən ünsiyyət, ümumiyyətlə, virtual ünsiyyət kimi müəyyən edilir.

Ünsiyyətdə kompüterlərdən istifadənin dörd prinsipi var:

- a) İnteraktiv yaratma prosesi;
- b) Asan və sərbəst ünsiyyət və qısa müddətdə cavab alınması;
- c) Kiçik lokal şəbəkələrin birləşməsi ilə universal kommunikasiyanın yaranması və bu ünsiyyətdə mətn-səs-şəkil elementlərinin birlikdə təqdim edilməsinin mümkünlüyü;
- d) Ümumbəşəri ünsiyyətlə cəmiyyətlər və fərdlər arasında ümumi maraqların yaxınlaşması və formalaşması.

İnternetlə interaktiv ünsiyyət prosesi yaranmışdır. Ənənəvi mediada əks olunma gecikmələri və oxucudan cavab almama problemlərinə baxmayaraq, internet mühitində oxucudan ani reaksiyalar almaq imkanı var.

Çünki internet istifadəçisi heç bir materiala (kağız, qələm, zərf, telefon və s.) ehtiyac duymadan internet səhifəsində müvafiq yerə klikləməklə kompyuter ekranında oxuduğu mətnin reaksiyasını anında göndərə bilir. Bu asan və çox sadə kütlədən cavab almağın yolu internet istifadəçisinə öz fikirlərini, təcrübələrini, gördüklərini bölüşmək imkanı, interaktiv ünsiyyət prosesi yaradıb. İnternetdə universal ünsiyyətdə mətn, səs və təsvir eyni mühitdə istifadə olunur. Bu, ünsiyyəti digər ənənəvi media ilə müqayisədə daha effektiv edir. Beləliklə, internet qəzet, radio və televiziyanın üstünlüklərini eyni mühitdə bir araya gətirir və bununla da güclü informasiya təqdimatı təmin edir. İnternetin yaratdığı virtual ünsiyyət çərçivəsində fərdlər və cəmiyyətlər arasında yaxınlaşma və ortaq maraqların yaranması ilə virtual mədəniyyət mühiti də yaranmışdır. Virtual ünsiyyətin yaratdığı virtual mədəniyyətdə internet istifadəçiləri (Net-dostlar) müxtəlif həyat şəraitində və mədəniyyətlərdə yaşayanlara yaxınlaşır, mədəni dəyişikliyi həyata keçirirlər.

Hal-hazırda insanlar bir-biri ilə vaxt keçirməyə və yeni dostlar qazanmağa vaxt tapa bilmirlər. Bir çox insan tənhalıqdan şikayətlənir. Burada dövrün ən böyük hədiyyələrindən biri olan internet işə düşür. Kompyuterlə həm yeni dünyaların qapılarını açmaq, həm də gözəl dostlar qazanmaq mümkündür. İnternet istifadəçilərinin fikrincə, həyatı dəyişən, tənhalıqdan qurtulan və ya bunun sayəsində sosial həyatına rəng qatan bir çox insan var. İnsanlar qarşısındakı insanı görə bilmədiklərinə görə çox rahat və açıq ola bilir, utanmadan qarşısındakı insanla söhbət edə bilirlər. Yəni internetin dili və mühiti ilə bir şəkildə özlərini yenidən kəşf edə bilirlər. Çat və ya internet söhbəti bütün yaş və peşə sahibləri üçün həyat tərzinə çevrilir.

Ənənəvi media - “birdən çox” modeli. Bu modeldə rabitə vasitəsinin sahibi qəzet, mətbəə, radio, televiziyanın infrastrukturuna sərmayə qoyur və istehsal olunan informasiya təşkilat daxilində müəyyən filtdən keçərək çoxlu sayda insana çatdırılır. Burada istehsal olunan məlumatlara reaksiya çox vaxt alınmır. Bununla belə, internetlə baş verən ünsiyyət prosesi “çoxdan çox” modelini tətbiq edir. Burada ünsiyyət vasitəsinin (internetin) sahibi yoxdur və istehsal olunan informasiya ənənəvi mediada olduğu kimi filtdən keçmədən birbaşa digər insanların xeyrinə təqdim olunur. Bu modelin əsas üstünlüyü ondan ibarətdir ki, ənənəvi mediadan fərqli olaraq hər kəs kommunikasiya prosesində iştirakçı kimi iştirak edə bilər. Burada hər bir internet istifadəçisi bir nəşriyyatdır, ona görə də mənbədir, həm də məlumat istehlakçısı, yəni hədəf auditoriyanın üzvüdür. Bu çərçivədə İnternet medianın ünsiyyət prosesi ilə müqayisədə çox fərqli bir quruluşa malikdir.

İnternet müasir dünyada hər keçən gün yeni istifadə sahələri tapan kütləvi kommunikasiya vasitəsidir. İnternet zamanla öz istifadələrini və ünsiyyət dilini yaradır və inkişaf etdirir. Bu dil ümumiyyətlə texniki xüsusiyyətlərə malik olsa da, söhbət proqramlarının istifadəsi ilə daha geniş şəkildə istifadə olunur. Birgə yaradılan bu dil kodlarını simvol kimi təsvir etmək də mümkündür.

Çünki internet istifadəçiləri arasında konsensus olmasaydı, smiley və java kimi istifadələrin öz başına heç bir mənası olmazdı. Dil müqavilələr nəticəsində ortaq şəkildə yaradılmış bir ünsiyyət vasitəsi olsa da, internet dili daha çox texniki bilik və bacarıqlara söykənməsi baxımından imtiyazlara malikdir. İxtisarlardan istifadə edərək yeni bir dil yaratmaq, öz jarqonlarından istifadə etməyə başlamaq, hərfləri əvəz etmək üçün smiley kimi simvol kodlarını inkişaf etdirmək internet dilinin ünsiyyət sahəsində açdığı yepyeni ölçülərə misaldır. Artıq yaxın illərdə internet dilinin daha çox sahədə və daha çox

insan tərəfindən istifadə ediləcəyini proqnozlaşdırmaq mümkündür. Bununla belə, bu proses zamanı milli dillərdən necə istifadə ediləcəyi və yeni ünsiyyət sahələrinin hansı problemlərə gətirib çıxaracağı qeyri-müəyyən olaraq qalır.

Fatimə Qurbanova
Azərbaycan Universiteti
magistrant
fatimequrbanova94@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0004-1098-6675>

Əhməd bəy Ağaoğlunun “Həyat” və “İrşad” qəzetlərində fəaliyyəti

Açar sözlər: Əhməd bəy Ağaoğlu, “Həyat” qəzeti, “İrşad”,
“Daşnaksütyun” partiyası, İslam

Keywords: Ahmed Bey Agaoglu, “Hayat” newspaper,
“Irshad”, “Dashnaksutyun” party, Islam

1905-ci il iyunun 7-də fəaliyyətə başlayan “Həyat” qəzeti ictimai-siyasi fikir tariximizdə önəmli rol oynamışdı. İlk olaraq qeyd etməliyik ki, “Həyat” qəzeti Rusiyada gedən gərgin ictimai-siyasi hadisələr zamanı fəaliyyətə başladı. Qəzetin fəaliyyət göstərdiyi dövrdən əvvəl onun hansı tarixi şəraitdə nəşrə başlamasından bəhs edək.

Belə ki qəzetin fəaliyyətə başladığı ilk aylarda Bakıda sənaye müəssisələrini tətillə bürümüşdü. Çar hakimiyyətinin zəifləməsindən istifadə edən “Daşnaksütyun” Partiyasının və Erməni Milli Şurasının üzvləri müsəlman əhaliyə qarşı qırğın siyasətinə başladılar. 1905-ci il fevral ayının əvvəlindən başlayaraq Bakıda dinc əhaliyə qarşı qətl və qarətlər törədildi. Bütün bu terror və təxribatlar dövrün ziyalılarını narahat etməyə bilməzdi. 1905-ci il martın 15-də Hacı Zeynalabdin Tağıyevin evində toplaşan ziyalılarımız gündəlik qəzetin nəşr etdirilməsi fikrini müzakirə etdilər. 1905-ci il aprelin 16-da Əli bəy Hüseynzadə və Əhməd bəy Ağaoğlu Peterburq baş Mətbuat İdarəsinə “Həyat” adlı qəzet nəşr etmək istəyini ərizə ilə bildirdilər. H.Z.Tağıyevin böyük nüfuzu və işə qarışması ilə

1905-ci il aprelin 22-də Qafqaz Cənubunu Vorontsov Daşkov “Həyat”ın nəşrinə icazə verdi (Aşırılı, 2009: 61).

Qəzetin əsas ideya və məzmun istiqamətlərini Əlimərdan bəy Topçubaşov (naşir), Əli bəy Hüseynzadə (baş redaktor) və Əhməd bəy Ağaoğlu (1905-ci ilin axırlarınadək baş redaktor) tərəfindən həyata keçirilirdi (Aşırılı, 2009: 62).

“Həyat” qəzeti fəaliyyətə başladığı ilk vaxtlardan çar senzurasına məruz qalırdı. Qəzet və baş redaktor Əhməd bəy Ağaoğlu “panislamist ideyalarının alovlu pərəstişkarı”, “bütün müsəlmanların xəlifəsi sayılan türk sultanının nüfuz və qüdrətinin artmasının tərəfdarı”, “qatı islamın tərəfdarı” və s. kimi qələmə verilirdi (Aşırılı, 2009: 62).

“Həyat” qəzeti tez bir zamanda ziyalılarımızı öz ətrafında toplaya bildi. Qəzətdə xalqın maariflənməsi yolunda məsələləri özündə əks etdirən yazılar nəşr olunurdu. Ağaoğlu qəzətdə çap etdirdiyi məqalələrində Qafqazda milli ədavətin olmasından narahatlığını bildirərək, səbəbini də “Daşnaksütyun” partiyasının siyasətində görürdü.

Maarifçiliklə bağlı məsələləri, ana dilinin inkişafına aid yazıları özündə birləşdirən “Həyat” qəzeti ümümlilikdə türk-müsəlman xalqının milli özünüdərk prosesində önəmli rol oynamışdır.

Əhməd bəy Ağaoğlunun “İrşad” qəzetində fəaliyyəti. Ağaoğlu “Həyat” qəzetinin 102-ci sayından sonra redaksiya heyətindən ayrıldı. Daha sonra 1905-ci il dekabrın 17-də fəaliyyətə başlayan “İrşad” qəzetinin baş redaktoru oldu. Qəzetin cəmi 436 nömrəsi çapdan çıxmışdır. “İrşad”ın ətrafında müsəlman və türk dünyasına ünvanlanan “birlik, bərabərlik və qardaşlıq” ideyası ilə dövrün tanınmış qələm sahibləri cəm oldular (Aşırılı, 2009: 71).

Ayrı-ayrı vaxtlarda Ağaoğlu abunə təşkili ilə əlaqədar Azərbaycanın şəhər və kəndlərinə getdiyinə və xəstələndiyinə görə bir neçə nömrə Ü.Hacıbəyov (1906-cı ildə), H.Vəzirov

(1907-ci ildə) və M.Rəsulzadənin (1908-ci ildə) müvəqqəti redaktorluğu ilə buraxılmışdır (Mirəhmədov, 2014: 83).

Gündəlik nəşr olunan qəzetdə dövrün ədəbi, elmi, siyasi, iqtisadi və ictimai məsələləri əks olunurdu. Qəzetdə işıqlandırılan mövzulardan biri də İslam dini idi ki, əsasən burada dinin elmi-fəlsəfi tərəfləri diqqətə çəkilir, müsəlman həmrəyliyi ön planda göstərilirdi. Həmçinin islamın təriqətlərə bölünməsi pislənir, islami birliyin zəruriliyi vurğulanırdı. Məzhəb ayrılığını kəskin şəkildə tənqid edən Əhməd bəy Ağaoğlu bu ayrılığı xalqın tənəzzülünün əsas səbəbi kimi göstərir.

Şamil Vəliyev yazır ki, Ağaoğlu əhali arasında tez-tez olaraq, “İrşad”ın oxucuları ilə daim görüşür, tənqid və təkliflərini dinləyir və milli mətbuatın önəmini onlara başa salırdı. Ədibin “İrşad”da çap etdirdiyi bir elan diqqətəlayiqdir. Orada deyilirdi: “Cümlə Şimalı Qafqazı, Dağıstanı və Zaqafqazın çox yerlərini “İrşad” xüsusunda gəşti-güzar edib əhalinin “İrşad”a hər bir təqvit və kömək etmək vədəsini alıb və hər yerdə abunə dəftəri açdıqdan sonra elan edirəm ki, “İrşad”ın davam etməsində daha şəkk qalmayıbdır” (Azərbaycan mətbuat tarixi antologiyası, 2011: 277).

Lakin sonrakı vaxtlarda “İrşad”ın nəşri ilə bağlı çətinliklər yarandı. Qəzetin abunə azlığı maddi sıxıntılara səbəb oldu. Ancaq bütün bu çətinliklərlə yanaşı cəhalət, xurafat, savadsızlıq da dövrün başlıca problemi idi. Ə.Ağaoğlu yazırdı: “İş bundadır ki, qırx il bundan əqdəm nəşr və təbə qoyulan “Əkinçi” qəzetəsi eyni surətdə fəvt olub getməsi və o vəqtdən bu vəqtdək nəşr olunan “Kəşkül”, “Şərqi-Rus”, “Həyat” və “İrşad” genə haman minval ilə haman dərdlərə düçar olub fəvt olmaları hər sahibi-qeyrət və namus adamını böyük-böyük qəm dəryalarına batırsa rəvadır” (Azərbaycan mətbuat tarixi antologiyası, 2011: 278).

“İrşad”ın yayımına Türkiyə siyasi dairələri tərəfindən qadağa qoyulmuşdu ki, bu da qəzetin fəaliyyətinə mənfi təsir

göstərdi. Qəzetin çapı dayandırıldıqdan sonra Əhməd bəy Ağaoğlunun redaktorluğu ilə “Tərəqqi” qəzeti nəşrə başladı.

Ədəbiyyat

1. Aşırılı, A. (2009). *Azərbaycan mətbuatı tarixi (1875-1920)*. Elm və Təhsil.
2. *Azərbaycan mətbuat tarixi antologiyası*. (2011). Elm və Təhsil.
3. Mirəhmədov, Ə. (2014). *Əhməd bəy Ağaoğlu*. Ərgünəş.

Lamiya Nasirova

Baku State University

Master student

lamiyanasirova01@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0003-3473-4555>

Confidentiality and privacy in AI Systems

Keywords: *artificial intelligence, confidentiality, data, privacy, legal regulation*

Açar sözlər: *süni intellekt, konfidensiallıq, verilənlər, şəxsi toxunulmazlıq, hüquqi tənzimləmə*

Although its roots go back earlier, artificial intelligence was first used as an official term in 1955 by John McCarthy. In 1955, researchers led by John McCarthy submitted an offer to the foundation to cover the cost of the event for a workshop to be held at Dartmouth in 1956 and called the "Artificial Intelligence Summer Research Project". In this proposal, the concept of artificial intelligence is defined as "making a machine do things that can be called intelligence when a person behaves like that". In another definition, artificial intelligence is defined as trying to make a computer do things that the human mind can do.

Key characteristics of artificial intelligence include creativity, unpredictable outcomes, autonomous action, rational intelligence (dynamic rather than fixed), the ability to evolve and improve, learning from external data, communication, efficiency, consistency, freedom of choice, and goal orientation. In today's digital landscape, where data is as valuable as oil, data protection and security are crucial for safeguarding personal and corporate information. Data privacy entails managing information responsibly – how it's stored,

used, or disposed of – with practices like obtaining consent, notifying others about data handling, and following guidelines for using information securely. It centers on deciding when and how to collect and use personal data.

The importance of protecting data privacy and security is heightened by the vast amounts of data generated by individuals and organizations worldwide through internet, cloud, and smart devices. Mismanagement of this data poses significant risks, including breaches that can impact individuals' privacy, financial losses, reputational harm, and legal consequences for businesses. Safeguarding personal information is challenging due to complex and evolving cyber threats, the need to balance data usage with confidentiality, and varying regulations across countries. Managing big data – a mix of large, fast, and diverse information – adds to this difficulty. AI is increasingly crucial in addressing these issues.

The GDPR defines “personal data” (Article 4(1)) as information that identifies an individual or could be used to identify them. This regulation requires clear, informed consent before collecting, processing, or storing personal data, as outlined in Article 6(1), though consent is just one of six lawful bases for data handling. Consent under the GDPR must be freely given and informed, with individuals having the right to easily withdraw it. While these stipulations create challenges for businesses, they empower individuals to control their personal data.

Algorithmic transparency is a fundamental concept in privacy, especially in AI-powered systems. American privacy law expert Marc Rotenberg noted that “the core of modern privacy law is a single goal: to make transparent the automated decisions that impact our lives.” This concept involves understanding and clarifying how AI algorithms make

decisions that affect people, such as determining eligibility for jobs, loans, insurance, or even healthcare.

One challenge to transparency arises with “black box” algorithms, which are complex AI systems that analyze vast amounts of data in ways that are not easily interpretable, potentially leading to biased decisions. These opaque systems make it hard to understand or control their outputs, known as the “black box” problem.

This issue is evident in cases like Amazon’s hiring algorithm, which unintentionally discriminated against women due to a biased dataset. The “black box” nature of certain AI models complicates identifying and rectifying such biases, as it is not always clear what causes the issue.

The opacity of “black box” algorithms makes achieving algorithmic transparency difficult, thereby risking privacy and fairness. Without transparency, it becomes challenging to detect whether an algorithm is making decisions that comply with privacy laws, and this can limit the ability of individuals to control or challenge AI-driven decisions as entitled under the GDPR. For this reason, organizations must prioritize transparency to help build trust, identify biases, and ensure AI systems respect privacy rights.

As AI progresses and shapes our world, it is essential to uphold privacy and ethical principles. By prioritizing privacy and establishing strong data protection policies, we can help guide the development and use of AI technology in ways that honor individual privacy and adhere to ethical standards.

Privacy is a fundamental human right, and as AI advances, protecting individuals’ rights becomes increasingly important. Achieving this goal requires collaboration among governments, organizations, and individuals. Governments should enact regulations to ensure that AI development and use respect privacy and ethical concerns. Organizations should make

privacy a core value and adopt robust data protection policies that uphold individuals' privacy. Individuals should have transparency and control over their personal data. By emphasizing privacy and robust data protection, we can ensure AI technology evolves in ways that are effective, privacy-focused, and enable individuals to benefit from its potential without compromising their right to privacy.

Considering rapid development and changes in technology and AI systems, it can be claimed that the futures of privacy, transparency, and AI are extremely linked. The more technology and AI involve people's life, the more rapidly advancing laws in this regard are required to protect individuals' privacy and ensure transparency in an AI-driven world. It is because the possibility of misusing and abusing AI systems increases as they get more complex and are able to process and analyze enormous volumes of data. In order to prevent this, it is crucial to think about how new technologies will affect the security and privacy of individual's data in the future.

TƏBİƏT ELMLƏRİ NATURAL SCIENCES

Tahə İbrahimov
Azərbaycan, Ağsu rayonu
f_m@list.ru

İnsanın daxili enerjisi onu məhv edə bilər

***Açar sözlər:** insan, enerji, daxili enerji, naməlum enerji, zehni qabiliyyət*

***Keywords:** human, energy, internal energy, unknown energy, mental ability*

Əvvəlcədən qeyd etməliyəm ki, insanın daxili enerjisi haqqında bu gün elm aləminə çox şey məlumdur. Məsələn, bioelektrik və istilik enerjisi haqqında çoxlu sayda tədqiqat işləri aparılmış, elmi əsərlər yazılmışdır. Bu yazıda mən, elm aləminə məlum olmayan, insanın həyat fəaliyyətini təmin edən enerji haqqında məlumat verməyə çalışacağam. Bunun üçün heç bir elmi məqalə və ya məlumat olmadığı üçün yalnız öz müşahidələrimə əsaslanmağa çalışacağam.

Məlumdur ki, insan orqanizmində normal bədən temperaturu $36,5^0-37^0$ -dir. Temperatur bu rəqəmlərdən aşağı və ya yuxarı olduqda insanın həyat fəaliyyəti zəifləyir. Bioelektrik cərəyanı fərdi xarakter daşıyır. Yəni, bu enerji növü bəzi insanlarda zəif, bəzilərində yüksək olur. Hər iki enerji növü orqanizmdə maddələr mübadiləsi məhsuludur. Öz müşahidə və təcrübələrimə əsasən qeyd etməliyəm ki, insan orqanizmində hər iki enerji növündən başqa, elm aləminə məlum olmayan enerji növü də vardır. Hələlik həmin enerjiyə hər hansı elmi ad vermək mümkün deyildir. Mən bunu naməlum enerji adlan-

dırırım. Öz müşahidələrimə əsasən qeyd edə bilərəm ki, həmin naməlum enerji insanın həyat xassələrini həm məhv edə bilir, həm də mövcud olmasını təmin edir. Bu zaman sual meydana çıxır. Nə zaman məhv edir, nə vaxt yaşamasına köməklik edir. Sualın cavabını bir neçə müşahidələrimə əsasən izah etməyə çalışacağam. Məsələn: İdmançı 50 kq-lıq çəki daşını bir əli ilə başı üzərinə qaldırmaq istəyir. Lakin bütün cəhdləri uğursuzluqla nəticələnir. Bir neçə gün məşq etdikdən sonra həmin çəki daşlarını asanlıqla başı üzərinə qaldırmağa başlayır. Bu zaman gecə-gündüz fikirləşir ki, o çox güclüdür. Bütün idmançılardan yüksəkdə dayanır. Onunla heç kim müqasibə oluna bilməz. İdmançı fikirləşdikcə onun mərkəzi sinir sistemi çox gərgin işləyir. Onun orqanizmindən elmə məlum olmayan enerji ayrılmağa başlayır.

Həmin enerji canlı orqanizmlərin həyat enerjisinə uyğun gəlmədiyi üçün idmançı tədricən fiziki cəhətdən zəifləməyə başlayır. Şəxsi həyatında da uğursuzluqlar başlayır. Əgər həmin idmançının mərkəzi sinir sistemi uğursuzluqların səbəblərini aydınlaşdırma bilməsə, onda həyatı faicə ilə nəticələnir. Əksinə, mərkəzi sinir sistemindən ayrılan enerji həyat enerjisinə uyğun gələrsə, onda idmançının fiziki imkanları daha da güclənir. Şəxsi həyatında da yeni-yeni uğurlar qazanmış olur.

Hörmətli oxucuya aydın olması üçün öz başıma gələn bir hadisəni, qısa da olsa, qeyd etmək istəyirəm. Şəxsi həyatımla əlaqədar olaraq çox ağır fiziki və zehni işlərlə məşğul olurdum. Yorulmaq nə olduğun bilmirdim. Ən çətin test tapşırıqlarının cavabını tapmaq üçün saatlarla vaxt sərf edirdim. Öz-özümə fikirləşirdim ki, fiziki cəhətdən heç vaxt yorulmaram. Zehni qabiliyyətimin də həmişə normal olacağı haqqında fikirləşirdim. Bu zaman bir atalar sözü yada düşür: “Sən saydığını say, gör fələk nə sayır”. Tədricən hiss etməyə başladım ki, öz-özümə yoruluram. Heç bir fiziki işi görməyim mümkün deyildi. Zehni fəaliyyətimdən də əsər-ələmət qalmamışdı.

Şəxsi həyatımda da insanın ağılına gəlməsi mümkün olmayan çətinliklə qarşılaşdım.

Gecə-gündüz fikirləşirdim ki, mən bu bəla ilə nə üçün qarşılaşmışam. Nəhayət, mənə məlum oldu ki, öz düşüncələrim zamanı ayrılan naməlum enerji həyat enerjisi ilə uyğun gəlmir. Nəticədə, canlı aləmin naməlum qüvvələri mənə hərtərəfli təsir göstərməyə başlamışdı, canlı həyatın irəliyə doğru inkişafına mane ola biləcək düşüncələrimi məhv etməyə başlamışdım. “Tezliklə, fiziki və zehni fəaliyyətim bərpa olundu. Şəxsi həyatımda da, heç vaxt ağılıma da gəlməyən, mənə kömək etmək istəyən insanlarla da qarşılaşdım.

Qeyd etməliyəm ki, insanın şüurunun da naməlum enerjisi vardır. Bu enerji orqanizmdəki bütün enerji növlərindən fərqlənir. Bunun izahı isə ayrı mövzudur.

İnsanın həyatda fəaliyyəti naməlum enerjinin nəzarəti altında baş verir. Onun öz məqsədlərinə çatmasına köməklik göstərir. Bunu bir neçə sadə misalda izah etməyə çalışacağam. Məsələn: Valideyn övladına təhsil vermək istəyir. Lakin maddi vəziyyəti aşağı olduğu üçün övladını əlavə hazırlığa göndərə bilmir. Gecə-gündüz fikirləşir ki, necə etsin ki, maddi imkanı olsun. Bu zaman tanımadığı, heç vaxt üzünü görmədiyi bir şəxs təsadüfən ona yaxınlaşır. Yüksək əmək haqqı olan bir iş təklif edir. O, təklifi qəbul edir. İşləyir, nəticədə övladı nüfuzlu ali məktəblərdən birinə daxil olur.

Başqa bir misal. Elm sahəsində çalışan bir şəxs başqa bir şəhərə ezam olunur. Bunun üçün taksi ilə getməli olur. Yolda taksi qəza vəziyyətinə düşür. Bu zaman taksi qarşından gələn ağır yük maşını ilə toqquşma vəziyyəti yaranır. Belə vəziyyətdə insanın salamat qalması tamamilə mümkünsüzdür. Elm adamı bir anlıq düşünür ki, artıq həyatını itirdi. Bütün elmi işləri yarımçıq qaldı. Bu zaman naməlum enerji öz təsirini göstərir. Heç kimin ağılına da gəlməzdi ki, belə qəzadan adam salamat qurtarar və öz fəaliyyətini davam etdirir. Onu naməlum

enerji ölümdən qurtarır. Çünki, həyat enerjisinin istiqaməti onun orqanizmindəki naməlum enerjinin istiqaməti ilə eynidir.

Naməlum enerjinin miqdarı və gücü bütün insanlarda bir-birindən fərqlənir. Yəni fərdi xarakter daşıyır. Bu da insan orqanizminin bütün üzvlərinin fəaliyyətindən asılıdır.

Bu enerji insanı fəaliyyətində ən yüksək səviyyəyə qaldıra bilər.

Qeyd etməliyəm ki, naməlum enerji Kainatın bütün cansız və canlı varlıqlarında mövcuddur. İnsan zəkası bunu dərk edə bilmir. Heç bir cihaz da qeydə almır.

Bu mövzuda mən hələlik elmə məlum olmayan enerji haqqında, qısa da olsa, məlumat yazdım. Gələcəkdə qeyd etdiklərimin doğru olub-olmadığını elmi tədqiqatlar sübut edəcəkdir.

İÇİNDƏKİLƏR

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Bənövşə Məmmədova İnternet-kommunikasiyanın reallaşmasının linqvistik və ekstralingvistik əsasları	7
Həcər Hüseynova Böyük türkoloq Bəkir Çobanzadənin Azərbaycan dilçiliyinin inkişafında rolu	10
Könül Səmədova Azərbaycan dilinin şimal qrupu interregional dil xüsusiyyətlərinin mənşəyi və tədqiqi haqqında	13
İradə Kərimova Professor Əbdüləzəl Dəmirçizadə araşdırmalarında “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı	16
Sevinc Sadıqova Mütəxəssis hazırlığı prosesində işgüzar və akademik kommunikasiya səriştəsinin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi	21
Hüsnüyyə Tanrıverdiyeva Publisistik mətnlərdə meyozis linqvistik modelləri	24
Arzu Xəlilzadə Azərbaycan Respublikasında turizmin inkişaf xüsusiyyətləri (2003-2020-ci illər)	28
Təranə Nağıyeva Sintaktik normada xəlqiləşmə və sadələşmə meyilləri	32
Ülfət Mehdiyev Yaşıl iqtisadiyyat Azərbaycan Respublikasının davamlı inkişafının paradigması kimi. Davamlı inkişaf və yaşıl iqtisadiyyat	37

Nüşabə Seyid	
Sosial mediadan ən çox təsirlənən risk qrupu kimi uşaqlar və yeniyetmələr	42
Osman Əhmədzadə	
Akademik Tofiq Hacıyevin yaradıcılığında orta q ünsiyyət dil problemi	46
Emil Zadəyev	
Integration of Objective and Subjective Nationalism in the Formation of National Values of Azerbaijan	48
Rübabə Məmmədova	
Challenges In Court Practice: Addressing Forced Labor And Labor Exploitation Cases	52
Samirə Rəhimova	
Müsəlman əyalətləri rəisliyi tərkibində Qarabağ əyaləti (1822-1827-ci illər)	57
Səfa Abadova	
Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin funksional sintaksis problemləri	61
Rubaba Mammadova	
Impact of ECtHR Judgments on National Legal Systems: A Focus on Azerbaijan	63
Nuranə Qocayeva	
Təhsildə Süni intellekt alətlərindən istifadənin perspektivləri	69
Xalidə Rəhimova	
Hüseynbala Mirələmovun hekayələrində ideya-məzmun xüsusiyyətləri	73
İlkanə Pənahova	
Virtual ünsiyyət	80
Fətimə Qurbanova	
Əhməd bəy Ağaoğlunun “Həyat” və “İrşad” qəzetlərində fəaliyyəti.....	85
Lamiya Nasirova	
Confidentiality and privacy in AI Systems	89

TƏBİƏT ELMLƏRİ
NATURAL SCIENCES

Tahə İbrahimov

İnsanın daxili enerjisi onu məhv edə bilər93

İmzalandı: 16.12.2024
Onlayn çap: 19.12.2024
Kağız formatı: 60x84 1/16
H/n həcmi: 6,25 ç.v.
Sifariş: 830

www.aem.az saytında çap olunub.
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.
“Azərbaycan” nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə
Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 12 510 63 99
e-mail: info@aem.az

